

**BİR HİRİSTİYANLIK ÇIKMAZI OLARAK
GNOSTİSİZM**

Yüksek Lisans Tezi

Mammadkhan MAMMADKHAN

Eskişehir 2021

**BİR HİRİSTİYANLIK ÇIKMAZI OLARAK
GNOSTİSİZM**

Mammadkhan MAMMADKHAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarih (Eskiçağ) Anabilim Dalı

Danışman; Doç.Dr. Erkan İZNİK

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Mayıs 2021

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

ÖZET

BİR HIRISTİYANLIK ÇIKMAZI OLARAK GNOSTİSİZM

Mammadkhan MAMMADKHANOV

Tarih (Eskiçağ) Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2021

Danışman: Erkan İZNİK

Gnostisizmin kökeni ve tarihi üzerine yapılan araştırmalar modern dönem çalışmalarında halen tam olarak çözülememiş bir problemdir. Özellikle Gnostisizmin Hıristiyanlık dahili bir akım veya Hıristiyanlık öncesi bir düşünce sistemi olarak ele alınması dinler tarihi araştırmalarında merkezi bir problem olarak kalmaktadır. Bu tezde belli ettiğimiz sorun mevcut iki farklı perspektiften biri üzerinden ele alınıp tartışılmaya çalışılacaktır. Çünkü her iki durum farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda tezimizin odak noktası aslında Gnostisizmin Hıristiyanlıkla karşılaşma zemini ve Hıristiyanlığın nüvesine hangi yollarla sızması sorunudur. Dolayısıyla ilk önce tarihsel bir süreç olarak Gnostisizmin tarihsel arka planı perspektifinde onun nasıl bir gelişim içerisinde olduğu, senkretik yapısı ve ilk olarak Hıristiyanlıkla karşılaşma boyutları incelenmiştir. Daha sonra ise Pavlus’la başlamış Gnostisizmin Hıristiyanlaşma zemini bağlamında, Gnostisizmin Hıristiyanlık dahilinde nasıl dönüşümler geçirdiği ve Hıristiyanlığı nasıl Gnostikleştirdiği tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Gnostisizm, Yahudilik, Hıristiyanlık, Pavlus Mistisizmi, Hellen Sır Dinleri.

ABSTRACT

Gnosticism as a Christian Predicament

Mammadkhan MAMMADKHANOV

Department of History

Anadolu University, Institute of Social Sciences, May 2021

Supervisor: Erkan İZNİK

The research on the origin and history of Gnosticism is an unresolved problem even in modern period research. In particular, the treatment of Gnosticism as an internal movement of Christianity or a pre-Christian thought system remains a central problem in the research of the History of Religions. The important context for us here is that we can take our own issue through one of the two different perspectives available. Because in both cases different results occur. In this sense, the central goal of our thesis is actually the ground of Gnosticism's encounter with Christianity and the ways in which it infiltrates the core of Christianity. Therefore, We will first examine in the perspective of the historical backgrounds of Gnosticism as a historical process, its syncretic structure and the dimensions of encountering Christianity. Later, in the context of the grounds of Christianization of Gnosticism that started with Paul, we will examine how Gnosticism transformed within Christianity over time and how it Gnosticized Christianity.

Key Words

Gnosticism, Judaism, Christianity, Pauline Mysticism, Greek Mystery Religions.

ÖNSÖZ

Gnostisizmin kökenleri ve onun tarihi süreç içerisinde gelişim dinamizimi dinler tarihi araştırmalarının merkezi sorunlarından birisidir. Özellikle Gnostisizmin Hıristiyanlık öncesi mi, yoksa Hıristiyanlık sonrası dahili bir akım olduğu henüz net ve kesin olmayan çeşitli görüşler ortaya çıkarmıştır ve hala tartışılmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Gnostisizm tarihsel arka planı dikkate alınarak özellikle Hıristiyanlık öncesi bir akım olarak ele alınıp tartışılmaya çalışılmıştır. Çünkü tezimizin odak noktası, Gnostisizmin Hıristiyanlıkla karşılaşması ve onun sistematik bir teoloji olarak hangi boyutlarda nasıl bir inanç çıkmazına dönüşmesini çözmeye çalışmaktır.

Çalışmamız giriş ve sonuç kısımları haricinde üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın hedefi, metodolojisi ve kaynakları üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. Birinci bölümde; Gnostisizm, Gnostisizmin tarihsel arka planı ve zamanla geçirmiş olduğu dönüşüm bir süreç olarak filolojik kaynaklar perspektifinde ele alınmıştır. Bu bölümde özellikle Hıristiyanlık öncesi dönemdeki durumu incelenmeye çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde; Gnostisizmin mitolojik yapısı, kavramlar sistemi ve bunlar bağlamında oluşturulmuş teoloji sistemi bütüncül bir bakış ile sergilenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve Gnostisizmle karşılaşma zemini ele alınmıştır. Özellikle Hıristiyanlığa ilk uzantı olarak Pavlus teolojisinde Gnostik temayüller incelenmiştir. Devamında ise M.S.2 yüzyıl Gnostik sistemlerin en ünlüsü olan Valentinyan Gnostisizmin, Pavlus zeminine bağlı kalarak Hıristiyanlığı nasıl Gnostikleştirdiği süreci analiz edilmiştir.

Bu çalışmanın kuruluşunda, planlanmasında ve ortaya çıkmasında, ayrıca her hangi bir problemin çözümünde değerli fikirleriyle bana katkısı olan ve her türlü sıkıntımızı anlayarak katlanan değerli hocam Doç.Dr. Erkan İznik Bey'e özellikle teşekkür etmeyi kendime bir borç biliyorum.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Mammadkhan MAMMADKHANOV

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Metodolojisi ve Kaynakları Üzerine	3

BİRİNCİ BÖLÜM

GNOSTİSİZMİN TARİHSEL ARKA PLANI

1.1.Gnostisizm Teriminin Problematik Yapısı	5
1.2.Gnostisizm'in Köken Sorunu	8
1.2.1.Köken Sorunu Açısından Filolojik Kaynaklar	12
1.2.1.a. İrenaeus	13
1.2.1.b. Hippolytus	13
1.2.1.c. Tertullian	14
1.2.1.d. Clement	15
1.2.1.e. Origene	15
1.2.1. f. Plotinus	16
1.2.2.Nag Hammadi Literatürü ve Gnostisizmin Yeniden Keşfi	16
1.2.3.Gnostisizm ve Yahudilik Tartışmaları	19
1.2.4.Gnostisizm ve Hellen Kültürü Tartışmaları	24

1.2.5.Gnostisizm ve Zerdüştlük Tartışmaları	27
1.2.6.Gnostisizm ve Budizm Tartışmaları	29

İKİNCİ BÖLÜM

Gnostik Mühayyilenin Yapısı ve Tabiatı

2. Gnostik Mühayyilenin Yapısı ve Tabiatı	32
2.1. Gnostik Mühayyilede Mitin Yapısal Mahiyeti	32
2.2. Gnostik Düalizm	34
2.3. Gnostik Kozmoloji ve Kozmogoni	36
2.4. Gnostik Düşünce de Düşüş Motifi ve Sophia Arketipi	39
2.5. Sophia'nın Günahı ve Demiurge Düşüncesi	43
2.6. Kozmogonik Motiflerde Gnostik Çeşitlilik	46
2.7. Gnostik Kurtarıcı Tasavvuru	49
2.7.1. Ruh ve Bilgi ile Kurtuluş	50
2.7.2. Gnostik Kurtarıcı Tasavvurunun Bir Arketipe Dönüşmesi	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GNOSTİSİZMİN HİRİSTİYANLIĞA İLK UZANTISI; PAVLUS TEOLOJİSİ

3.1. Hristiyanlığın Doğduğu Zemin	54
3.2. Hristiyanlığın Gnostisizmle Karşılaşması	56
3.3. Pavlus Kimliğinin Önemi ve Tarihsel Arka Planı	57
3.4. Pavlus Teolojisinin Mistik-Gnostik Yapısı	60
3.4.1. Eski Ahit ve Yahudilik	61
3.4.2. Hellenizm ve Sır Dinleri	63
3.4.3. Pavlus ve Gnostisizm	71

3.4.3.a.Gnostik Kurtarıcı Motifi	76
3.4.3.b.Düalizm Motifi	79
3.4.3.c.Kozmoloji Motifi	80
3.4.3.d. Bilgi ve İman motifi. Pavlus'un Gnostik Savunması	81
3.4.3.e. Yuhanna İncilinde Gnostik Bağlantı	84
3.5. Gnostisizm Bir Protesto muydu?	86
3.6. Hıristiyanlığın Gnostikleşme Süreci ve Valentinyanizm	88
SONUÇ	97
KAYNAKÇA	99
ÖZGEÇMİŞ	

KISALTMALAR DİZİNİ

bkz.	Bakınız
a.g.k.	Adı Geçen Kaynak
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Trans.	Translate
V.	Volume
NHC	Nagg Hammadi Metinleri
I. Kor.	Korintlilere Birinci Mektup
Kol.	Koloselilere mektup
Mar.	Markos İncili
Plot.	Plotinus
İran.	İrenaeus
Hipp.	Hippolitus

1.GİRİŞ

Hristiyanlık, Kudüs'ün M.S. 70 yılında yıkılmasından sonra kendini Yahudi etki alanından kurtarmış olarak, ancak çevresindeki Hellenizm'in inanç ve düşünceleriyle ilişki içinde bulmuştu. Bu yeni olgu, Hristiyan inancını bozabilecek tehditler içeriyordu. İlk yıllarında Hristiyan Kilisesinin girişimi, kendini Hellenizm ruhuna kolayca teslim etmemek için çabalamak oldu. Hristiyanlık, Yahudi kalıbında kalsaydı yayılamayacaktı. Kolaylıkla Hellen kültürünü benimsemiş olsaydı, yine günümüzdeki durumundan çok farklı bir konumda olacaktı. Bu bağlamda gerçekleşen gelişim, erken Hristiyan inancıyla Hellenizm arasında beliren bir sentez gibi durmaktadır.

Hellen dünyasında oldukça yaygın olan Gnostisizm, M.S. 80 ile 150 yılları arasında Hristiyanlığın gizemci uygulamaları için kullanılmış bir ad olup, aslında Hristiyan Kilise'sinin en ciddi rakiplerinden biri olmuştur. Gnostik akımının yandaşları, Kilise'nin basit inancını hiçe sayan gizli bir bilginin (Gnosis) sahibi oldukları savıyla ortaya çıkmışlardır. Yeni Platonculuktan, Hellenleşmiş Zerdüşt inancından ve Yahudilik'ten aktarılmış sistematik bir öğreti durumuna ulaşan Gnostisizm, bir tür kozmolojik yaklaşım ortaya koymuş ve bu yaklaşım, tinsel unsurların maddenin tutsaklığından zamanla kurtulması görüşünü içermiştir. Bu düşünce, Basilides ve Valentinus'un kurduğu Gnostik gruplarda, İsa'nın insan biçiminde belirmesini reddetmeye kadar vardırılmıştı. Bundan başka Gnostisizm, Hristiyanlığın temel ana hatlarını kendi düşünce yapısı içerisinde dönüşüme uğratarak farklı bir perspektiften okumaya çalışıyordu.

Genellikle Hristiyanlığın Gnostisizmle ilişkisi üzerine olan tartışmalar çok eski tarihli bir zemine oturmaktadır. Erken dönemlerden itibaren Hristiyan patristik yazarlar (kilise babaları) Gnostisizmi temelde Hristiyanlık içerisinde neşet eden bir heresi (sapkın inanc sistemi) olarak görmüşler ve kaleme aldıkları apolojetik eserlerinde özellikle Simon Magus (M.S.10-65), Marcion (M.S. 85-160), Valentinus (M.S. 100-160) ve Basilides (M.S. 100-140) gibi Hristiyanlık geleneği içerisinde yetişen kişilerle onların görüşlerini izleyenlere karşı reddiyelere yer vermişlerdir. Ayrıca İraneaus (M.S. 140-200) gibi yazarlar, bütün heretik görüş ve düşüncelerin (bu arada Gnostik akımların) kaynağının Simon Magus ve onun aykırı fikirleri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gnostisizm, bu yazarlarca Hristiyanlık içi bir fenomen olarak algılanmıştır.

Fakat son dönem tarihi metinlerin keşfiyle, özellikle Kumran metinleriyle (Nag Hammadi literatürünün keşfi (1945) ve Sabiilik kutsal metinleri üzerinde yapılan araştırmalar, bazı araştırmacıları Gnostisizmin Hristiyanlık dışında da mevcut olan bir akım olduğu düşüncesine sevketti. Bu çerçevede dinler tarihi ekolü mensupları, Gnostisizmin Hristiyanlık da dahil her dinsel gelenekte görülebilecek olan senkretist bir akım olduğu görüşünü tartışmaya başladılar.

Sonuçta Gnostisizmin Hristiyanlığın kalıbında doğup gelişen bir akım olarak değil, aksine tamamen Hristiyan dışı bağımsız bir akım olarak değerlendirilmesi modern araştırmacıların merkeze aldıkları bir iddia oldu. Böylece Gnostisizmle bağlı olan tarihsel tablo ciddi anlamda daha da karmaşık bir hale döndü. Yukarıda anlattığımız bağlam üzerinden yola çıkarak bu tezde bir Hristiyanlık çıkmazı olarak Gnostisizmin, Hristiyanlığın özüne nasıl nüfuz ettiğini veya Hristiyanlığa hangi yoldan girerek onun nüvesinde kendine nasıl yer edindiğini tarihsel ve felsefi bir perspektiften ele almaya çalışacağız.

1.1. Tezin Metodolojisi ve Kaynakları Üzerine

Din, en genel anlamda insanoğlunun varoluş hikmetini ve yaratılış gayesini anlatan ilahi öğretiler topluluğudur. Bu anlamda insanın yeryüzünde yaşadığı ilk zamandan itibaren en temel ihtiyaçlarını temin etmek için ona eşlik etmiştir. Çünkü insanın kendi varoluşunun anlamından akli olarak vazgeçmek gibi bir imkanı yoktur. Bu sebepten insanoğlunun en temel ihtiyaçlarını ödemek için tarih boyunca farklı dini sistemler karşımıza çıkmaktadır. Din, bu anlamda ferdi olarak kendini kurtarmak olayı olmasının yanı sıra, bir barış ve edalet vizyonu olarak toplumun nasıl tesis edilmesi üzerine de perspektifler vermektedir. Dolayısıyla din bir taraftan kişiyi kutsala bağlayacak kadar özel bir olaysa da, diğer taraftan toplumda köklü olarak belirlenen ihtiyaç ve problemleri düzenleyecek kadar büyük bir işleve sahiptir.

Dünyanın en büyük semavi dinlerinden biri olan Hıristiyanlık kendi dahilinde çeşitli akımları barındıran bir din olmuş ve farklı düşünce sistemlerine çeşitli reaksiyon vermiştir. Bu akımların içerisinde Gnostisizm çok canlı bir akım olarak Hıristiyanlığın merkezi problemlerinden biri olmuştur. Ayrıca Gnostisizm ve Hıristiyanlık ilişkileri çok boyutlu bir problem olarak, modern dinler tarihi araştırmacılarının en hararetli şekilde tartıştıkları konulardan biri olmuştur. Biz burada Gnostisizm ve Hıristiyanlık arası ilişkileri geniş ve detaylı bir yelpazede ele almaktan ziyade, sadece bizim için odak noktası teşkil eden tarafını tartışmaya çalışacağız. Bu bağlamda konumuz içerisinde, Gnostisizmin bir akım olarak Hıristiyanlıktan önce sahip olduğu tarihsel arka planla mevcut olduğu coğrafyada gerçekleştirdiği gelişim süreci ve Hıristiyanlığa olan etkisi üzerinde de durulmaya çalışılacaktır. Ayrıca kendi alt yapısı ve teolojik biçimiyle Gnostik düşüncenin Hıristiyanlığın nüvesine tarihi bir süreç içerisinde hangi zeminde ve hangi şartlar altında sızdığı (Gnostisizmin Hıristiyanlaşması) ve özellikle Hıristiyanlığın zemininde geçirmiş olduğu dönüşümlerle, Gnostisizmin Hıristiyanlığın çıkmazına evrilme süreci (Hıristiyanlığın Gnostikleşmesi) değerlendirilecektir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde Gnostisizm, Gnostisizmin tarihsel arka planı, kökenine yönelik tartışmalar ve genel sorunları filolojik kaynaklar perspektifinde ele alınmıştır. Buradaki amaç teorik planda Gnostisizmin ne olduğunu ortaya koymaktır. Devamında 20. yüzyılın ortalarında Nag Hammadi metnlerinin keşfiyle Gnostisizm tamamen yeni bir biçimde ele alınmıştır.

İkinci bölümde bizzat Gnostik düşüncenin kendisi ele alınmıştır. Onun bir mühayyile olarak yapısı ve tabiatı, Gnostik mit ve Gnostik düalizm gib alt konuları değerlendirilmiştir. Ayrıca Gnostik kozmoloji ve kozmogoni yanında, Gnostik teolojide düşünüş motifi ve Sophia arketipi incelenmiştir. Bu konulara özellikle üçüncü bölümde inceleyeceğimiz meselelere bir zemin oluşturmak için değinilmiştir Gnostik kurtarıcı tasavvurunu tarihsel bağlamları içerisinde ele alarak sonraki bölümde Pavlus teolojisi için nasıl bir malzeme teşkil etmiş olabileceğine dair genel bir peespektif hazırladık.

Üçüncü bölümümüz olan son bölümde ise Hıristiyanlığın doğuşu ve özellikle Gnostisizmin Hıristiyanlıkla karşılaşma zeminini incelenmeye çalışılmıştır. Burada Gnostisizmin Hıristiyanlığa ilk uzantısı olan Pavlus teolojisindeki Gnostik temayüller, Hıristiyanlığa sızdığı boyutlar, Hıristiyanlığın Gnostikleşmesi süreci ve Gnostisizmin zamanla Hıristiyanlığın bir çıkmazı haline dönüşmesi tartışılmıştır.

Genel olarak araştırmamız filolojik eser incelemelerine dayanmaktadır. Türkçe’de konuyla ilgili doğrudan kaynakların yetersizliği bizi diğer dillerde yazılmış eserlere yönlendirmiştir. Sınırlı da olsa dilimizde yazılmış ve tezimizin hazırlanmasında bize yol göstermiş kaynaklar olarak; Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, (Ankara, 2004) adlı eseri ve çevirisi Aygül Baş tarafından yapılan Giovanni Floramo’nun, *Gnostisizmin Tarihi* (İstanbul 2005) çalışması, Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (İstanbul 2017) ve Sean Martin, *Gnostikler, İlk Hıristiyan Sapkınlar* (2010) adlı kitabı belirtilebilir.

Bunların yanında ağırlıklı olarak kullanılan İngilizce literature ise şunlardır; Kurt Rudolph, (1984). *The Nature and History of an Ancient Religion*, Hans Jonas (2001). *The Gnostic Religion*. Boston,Massachusetts: Beacon Press, James M. Robinson, *The Nag Hammadi Library in English* (1988).

BİRİNCİ BÖLÜM

GNOSTİSİZMİN TARİHSEL ARKA PLANI

1.1. Gnostisizm Teriminin Problematik Yapısı

Gnostisizm bir akım olarak M.S. 2. yüzyıldaki Hristiyanlığın en önemli alternatif düşüncelerinden birini içermektedir. Bu aşamada söz konusu akımla ilgili mevcut çeşitli görüşleri ve başlangıç tarihiyle ilgili iddiaları dikkate alarak Gnostisizmi nasıl tanımlamalıyız? Bu tartışma aynı zamanda her iki akımın kökenlerini temel alarak Gnostisizm ile Hristiyanlık arasındaki benzerliklere ve farklılıklara dair ilk soruları doğuracaktır ve bu sorular bizi her iki sistemin yapısal farkı ve içsel dinamiğiyle bağlı olarak farklı boyutlara taşıyacaktır.

Gnostisizm en genel anlamıyla, özel bir bilgiye dayalı mistik-sezgisel idrakla varlığın özünü veya gerçekliğin tabiatını hüzeni/vasıtasız bir şekilde tecrübeden geçirme hadisesi ve bu tecrübeden doğan bilgi ile varlık ve insanı farklı perspektiflerde okuyan bir inanç sistemidir. Gnostiklerin gnosisi bir tür gizli bilgiydi, daha önce hiç açığa vurulmamış ve asla açığa vurulmayacak bir şeydi. Benlikle ilgili kurtarıcı bir bilgiydi; Bu bir tür kendini tanıma biçimiydi, “Kim olduklarına, buraya nasıl geldiklerine, nereden geldiklerine ve nasıl geri dönebileceklerine dair karmaşık ve kompleks bir varoluşsal anlayıştı.¹ Bir başka sözle, Gnosis bir tür psikolojik mantıksal bilgi veya sezgisel olarak gerçekliğin hakiki tabiatına, aslına ulaşılan bir öz farkındalık anlamına gelen “içgörü” tecrübesi olarak anlaşılabilir. Joe. E. Morris’in sözleri ile söylersek eğer, Gnostisizm: *Tanrı, alem, insan tasavvurlarını ve bu bağlamda bu tasavvurların birbiriyle olan ilişkilerini ezoterik² bir perspektif açısından açıklamayı temel prensip olarak ilke edinen dini felsefi gelenektir³.*

Gnostisizm bir terim olarak aslında 17. yüzyılda ortaya çıkmış modern bir tanımlamadır. Protestan olarak bilinen Henry More, bu akıma sapkın mezhep adını 1669 yılında vermiştir.⁴ More, genel anlamda Gnostik adını Pavlus’un inşa etmiş olduğu

¹Joe E.Morris (2008). *Revival of the Gnostik Heresy*, New York;Palgrave Macmilan, in the United States a division of St.Martin’s Press LLC, s.16

²Belirli bir grup tarafından anlaşılan ve yalnız onlara hitap eden anlaşılması zor, gizli olan her tür bilgi.

³J.Morris, 2008, **.a.g.k.**, s. 17

⁴Darrell.L.Bock, (2008). *Kayıp İnciller*. (Çev;Fatih Bilger), İstanbul: Haberçi Yayınevi.S 33

mevcut Kilise'nin düşünce sistemine karşı kullanmıştır. Darrel Brock “Kayıp İnciller” adlı eserinde Gnostisizm terimi hakkında önemli bir açıklamada bulunur; “*Gnostisizm bir terim olarak büyük olasılıkla İrenaeus’un yaklaşık M.S. 180 yılında yazdığı ‘Adversus Heresies’ adlı eserinde karşı çıktığı görüşler hakkındaki eleştirilerinden kaynaklanmaktadır. Bu eserin diğer bir adı, ‘Yanlış Bir Biçimde Bilgi Adlandırılan Kavramın Gerçek Yüzü ve Çöküşü’ diye isimlendirilmiştir. Aslında Bilgi sözcüğünün Grekçesi, yaygın olarak M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda hem olumlu hemde olumsuz anlamlarda kullanılmıştır*”.⁵ Örneğin A. D. Nock bilgi teriminin genel çerçeve içerisinde çeşitli kullanımları üzerine, geniş bağlamları kapsayan bir araştırmasında önemli tespitler ortaya koyar. Gnostisizm terimi bu bağlamda bir bütün olarak dinin epistemolojik tecrübe ve iddiasıyla ilgili geniş bir vizyon vermektedir. Daha sonradan tarihçiler ve özellikle kilise tarihçileri bu kavramı benimsemişlerdir. Fakat antik Gnostisizm üzerine yapılan araştırmalar tarihsel bağlamları tam olarak ifade etmediğine göre, genel anlamda bir çok uzmanı tatmin etmemiştir. Burada bir kaç sorun vardı. İlk sorun Gnostik olarak adlandırılan antik eserlerin sergilediği geniş görüş çeşitliliği idi. İkinci sorun Gnostisizm kavramının sapkın olan her görüşü adlandırmak için kullanılan bir parola haline gelmiş olmasıydı. Üçüncü sorun ise, 1945 yılında Nag Hammadi’de yapılan yeni keşiflerdi. Burada bulunan eserler bu kategoriye ait olmakla birlikte kendi içlerinde dikkata değer bir farklılık sergilemekteydiler ve Gnostik sistemler hakkında orjinal bir perspektif ortaya çıkarmışlardı.⁶ Bununla birlikte “Gnostisizm” teriminin kaynakları farklıdır. Burada modern araştırmacılar tarafından oluşturulmuş bir terimle karşı karşıyayız. Antik dönemin literatüründe buna denk bir kelime bulunmamaktadır.⁷ Fakat bu belirsizliğe rağmen modern araştırmalar sonucunda Gnostisizm hakkında genel bir çerçeve oluşturmak için Messina Kongresi (1966) Gnostisizmin orijini hakkında hala geçerlilik taşıyan öneri formüle etmiştir. Messina Kongresinde uzun tartışmalar sonucunda Gnosis ve Gnostisizm isimlerinde farklı içeriklere sahip iki kavramsal model oluşturuldu. Kongre uzun araştırmalardan sonra ortaya çıkarmış olduğu sonuç raporunda, Gnosis’in özel seçilmiş insanlar için ilahi sırların tecessüm ettiği ve bu insanların nefsi tezkiye⁸ sonucunda sezgisel bilgi kazanmaları anlamında

⁵Darrel.L.Bock, 2008 ,a.g.k.s 34

⁶A.D. Nock. (1964). ‘Gnosticism’, *Harvard Theological Review* 57,London;s 25

⁷Darrel.L.Bock, 2008 ,a.g.k.s 37

⁸Batini günahlardan arınmak için yaşam pratikleri.

kullanılmasına karar verilmiştir. Gnostisizm kavramı ise özel bir tarihi olguyu açıklamak ve özellikle tarihsel bağlamda çok iyi şekilde belgelendirilmiş olan 2. yüzyıl Gnostik düşünce sistemlerini tanımlamak için seçilmiştir⁹.

Karen King bu bağlamda devam eden müzakereleri tarihsel spekülasyonlarla zengin olduğunu dikkate alarak tartışmayı tarafsızlaştırmayı tercih etmiş ve Gnostisizm teriminin yetersiz olduğunu ileri sürmüştür. Bu düşüncesini, şu sözlerle ifade eder; *“Gnostik adıyla nitelendirilen ve tam olarak teolojik yapısı bilinmeyen akımlar modern tarih yazıcılığının indirgemeci ve tek bir tanımlama paradigması içerisinde açıklanamaz. Çünkü dönemin teolojik yapısı son derece karmaşık ve özellikle birbirilerine yakın senkretik biçimli akımlarla zengindir.”*¹⁰

Bir başka perspektiften ele alınırsa eğer Gnostisizm, *“Bilgi ile kurtuluş”* öğretisidir. Gnosis sözcüğünün etimolojisine dayanan bu tanım, oldukça tutarlı olmasına karşın, Gnostik düşünce sistemlerinin çeşitli özellikleri arasından yalnızca tek bir tanesini dikkate almaktadır. Ne var ki, ele alınan bu özellik, Gnostisizm’in en temel niteliklerindendir.

Hristiyanlık, Yahudilik, ve neredeyse tüm pagan düşünce sistemleri, ruhun kurtuluşunun yüce tanrısal Güç’e akıl ve irade ile boyun eğmekle, yani iman ve ibadet ile sağlanacağını öngörmüşlerdir. Oysa Gnostisizm’in dikkat çekici özelliği ve farklılığı, ruhun gnosis ile kurtuluşa varması ve evrenin gizemli özüne "sezgi" ile ulaşmakla evrenin hakikatini bilgi düzeyinde belli bir çerçeveye salarak öğrenilebilir duruma getirmektir. Gnostisizm işte bu sezgisel idrakı temel referans olarak senkretik bir yapı içerisinde öğretileri birbirinden oldukça farklı olabilen dönemin çok sayıdaki mezhep ve tarikatlerini belirtmek için kollektif bir nitelendirme olarak kullanılmıştır. Darrel Block’a göre; *“Bu gruplar, Hz İsa’dan önceki dönemlerden yaklaşık M.S. 5 yüzyıla kadar etkin olmuşlar ve dönemin hakim dinlerinin, özellikle Hristiyanlığın temel ilkelerini belli dönüşümlerden geçirerek kendilerine adapte etmişlerdir. Maddeyi tinin bozulmuş biçimi ve tüm evreni Tanrı’nın niteliksizleşmesi olarak görüp, her varlığın temel amacının maddenin kabalığından sıyrılmak ve Yaratıcı Tin’e geri dönmek*

⁹Giovanni Floramo (2005). *Gnostisizmin Tarihi*. (Çev;Aygül Baş,Bilal Baş),İstanbul; Litera yayıncılık, s. 269

¹⁰Karen L. King, (2003), *What is Gnosticism?*, Belknap press,London s.224

*olduğunu öğretmişlerdir. Bu geri dönüşün Tanrı tarafından gönderilen bir "Kurtarıcı" sayesinde başlayacağını ve kolaylaşacağını ileri sürmüşlerdir''.*¹¹

Gnostisizmle bağlı olan bu tür farklı araştırmalar ve görüşler bağlamında tartışılması gereken ciddi ve hassas sorular ortaya çıkmaktadır; Gnostisizmin menşei hakkında ne biliyoruz? Gerçekte bu tarihsel olgunun menşei hakkında farklı spekülasyonlarda bulunmak nereye kadar mümkündür? Bu anlamda bir çok bilgin Gnostisizmin menşeinin tam olarak bilinemeyeceğini savunmuştur. Aslına bakarsak bu bakış açısı üzerine tartışılabilir makamlar mevcuttur. G.Floramo'nun tespitine göre; Gnostisizm öncelikle her birinin nereden geldiği mutlak anlamda belli olmayan farklı fragmanlardan oluşan ve rahatça bu fragmanlara parçalanabilen bir sistem olmaktan çok, içsel bir zemine, ilkeye sahip ve ayrıca bir yönelmişlik, bütünlük, özerklikle donanmış olan pek çok tarihsel unsurun belli bir zaman içerisinde dönüşerek nasıl orjinal bir metafizik sistem oluşturması bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Bu nedenle menşe problemi söz konusu tarihsel unsurların özünü belirleme problemine dönüşmüştür¹². Bu tanımlar ne kadar farklı bir vizyon ortaya çıkarsa da Gnostik akımların çeşitliliği, belirsizliği ve karmaşıklığı daha anlamlı ve tatmin edici bütüncül bir tasavvur ve tanım getirmeye izin vermemektedir.¹³ Biz de ileri bölümlerde bu belirsizlik perspektifinde Gnostisizmin menşei problemini onun bağlı olduğu çeşitli tarihsel unsurlarla olan ilişkisi bağlamında incelemeye çalışacağız.

1.2. Gnostisizm'in Köken Sorunu

Gnostisizmin kaynakları konusuna girmeden önce önemli bir noktayı belirtmemiz gerekir. Öncelikle Gnostisizmi tanımlamakla, Gnostisizmin tarihini ve kökenini ele almak tamamen başka şeylerdir. Genellikle Gnostik eserlerin kapsamı ve çeşitliliği, karmaşık yapısı senkretizmi yansıtmaktadır. Bu senkretizm çeşitli kaynaklardan alınan farklı görüşlerin bir araya getirilip kaynaştırılmasıdır. Bu perspektifi merkeze alıp konuşmadan önce Gnostizmin ortaya çıkış süreci üzerine düşünmemiz gerekir. Çünkü Gnostisizm bir kültürel boşluk içerisinde doğmamıştır.

M.Ö. 1 ve M.S. 1 yüzyıllarda Gnostisizm'in geliştiği Hellen dünyası, Suriye gibi Doğu ve hatta İran gibi Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının ötesinde mevcut olan farklı

¹¹Darrel.L.Bock, 2008 ,a.g.k. ss.38-39.

¹²G. Floramo, 2005, a.g.k., s.270

¹³K. Karen, 2003, a.g.k., s.227.

dini itici dürtülerin bir potada erimesi idi. Bilinen bu senkretik karışım arasında Yahudilerin tek tanrıcılığı, Hellenlerin ve Mısırlıların panteizmi de vardı. Hellen felsefesi ise iki farklı damar olan Yeni Platonculuk¹⁴ ve Yeni Pisagorçuluk¹⁵ ile temsil ediliyordu. Orta Avrupa'daki simyaya yol açacak bir kült olan Hermetizm¹⁶ ise Akdeniz havzasına Mısır'dan yayılmıştı. Bu dönem aynı zamanda Esseni, Naziren ve Osiris ayinlerinin yanı sıra çeşitli gizem dinlerinin geniş kitlelerce uygulandığı bir dönemdi.¹⁷

¹⁴Büyük İskender'in M.Ö.334'te çıktığı Doğu seferiyle başlayan Hellenistik dönemde onun kendi adına kurduğu Kuzey Afrika'daki İskenderiye şehri zamanla Atina'ya rakip olarak Akdeniz havzasında gelişen bilim, kültür ve düşünce hareketlerinin merkezi haline geldi. Tarihte İskenderiye okulu ve İskenderiye felsefesi diye anılan bu merkezin İskenderiye Kütüphanesi'nden beslendiği bilinmektedir. İskenderiye felsefesi, Yeni Platonculuğun (Neo-Platonizm) öncüsü ve en önemli filozofu olan Plotinus ile (M.Ö. 270) özdeşleşmiştir ve onun Enneades (dokuzlular) adıyla bilinen eserinin ve takipçilerinin ürünüdür. Bu felsefe o dönemde ortaya çıkan okullardan biri olup Eflâtuncu idealizmi devam ettirmekle birlikte kendi içinde sistematik bir felsefi yapıyı ifade eder. Yeni Eflatunculuğun, Hristiyan bir aileden gelen ve hiçbir eser yazmadan 242'de ölen Ammonius Saccas tarafından kurulduğu söylene de ardında eser bırakmaması ve gelenek oluşturmaması dikkate alınıp akımın asıl kurucusunun Plotin olduğunu söylemek gerekir. Yeni Platonculuğun kaynakları arasında yahudi Philo, Eflâtun, Aristo, Stoacılar ve Pisagorcular zikredilebilir. Sisteme hâkim olan “varoluşun derece derece sıralanışı” düşüncesi Stoacı filozof Poseidonios'tan alınmıştır. Köklerinin bu tarihsel arka plana dayanmasına ve yer yer seçmeci unsurlar taşımasına rağmen Yeni Platonculuk terminolojisi ve problemleriyle orijinal bir düşünce sistemidir; aynı zamanda bir din olduğu da öne sürülmüştür. Esasen Yunan ruhu daima dinî düşünceyle birlikte var olmuştur. Dinle felsefe, alanlarının ortak oluşu ve problemlerinin iç içe girmesi Plotin'in düşüncesine de hâkimdir. Ancak kendine özgü bir inanç sistemi, ibadet ve ritüelleri bulunmayan Yeni Eflâtunculuk akla gelen ilk anlamıyla bir din sayılmaz, dolayısıyla dinler tarihinde Yeni Platonculuğa yer verilmez. Bununla birlikte Plotinus'u yalnızca filozof değil peygamber diye niteleyen, onun mistik felsefeyi temsil ettiğini, felsefesinde metafizik, ahlâk ve dini mezcettiğini savunanlar da vardır. Eflâtun'un Timaios'ta Tanrı için kullandığı “demiurgos” (yapan, şekil veren) vasfının karşılığı olarak Plotinus kendi sisteminde “nous” anlayışını ortaya koymuştur. Plotinus'a kaynaklık etmesi bakımından zikredilmesi gereken diğer bir isim de evrenin Tanrı ile dolu olduğunu söyleyen, Tanrı'yı zamanın ve mekânın üstünde gören, hiçbir sıfatın O'nu kuşatamayacağını, bu sebeple O'nun ancak olumsuz sıfatlarla anılabileceğini düşünen İskenderiyeli Philo'du.

Daha geniş bilgi için bkz; <https://islamansiklopedisi.org.tr/yenieflatunculuk>

¹⁵Yeni Pisagorculuk M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda Pisagor ve takipçileri tarafından Sicilya'da uygulamaya koyulmuş ezatorik ve metafizik inançlar içeren felsefi bir öğretilerdir. İlk Pisagorcuların benzeri görüşlerini benimseyen daha sonraki oluşumlar Yeni Pisagorculuk terimi altında ele alınır. Özellikle matematik temmeli bir düşünce sistemidir. Ayrıca Platon, Sokrates, Parmenides gibi ünlü düşünürleri etkilemiş felsefi akımdır. Daha geniş bilgi için bkz; <https://islamansiklopedisi.org.tr/yenipisagorculuk>

¹⁶Hermetizm bir doktrin olarak adını büyük bir Mısır bilgelik ve büyü tanrısı olan Toth'un Yunan-Mısır formu olan tanrı Hermes Tresmegistos'tan alır. Bu ad Yunanca “Üç Kere En Yüce Hermes” anlamına gelmektedir. Daha geniş bilgi için bkz; Ahmet Akıncı (2008), *Ezoterik Öğretiler*. İstanbul. Dharma Yayınları.

¹⁷K.Rudolph, (1984). *The Nature and History of Gnosticism*. (Translated by Robert McLachlan Wilson), New York; s.274.

İlkel dini kültürler imparatorluğun çevresi boyunca farklı boyutlarda gelişen bir dinamizm içeriyordu. Şimdi sorulması gereken kritik soru, Gnostisizm  zerine olan farklı perspektifleri dikkate alarak merkezi bir paradigma üzerinden probleme bakmaktır. Nitekim bu paradigma karmaşık bir yapıya malik olan Gnostisizmin kökenleri konusunda aydınlatıcı bir vizyon sunmaktadır. Bu tartışmada G.Floramo şu soruları sormaktadır; “*Gnostisizm ilk iki yüzyılın doktrinel ihtilafları ve teolojik tartışmaları içinde doğan, içeriği senkretik makyajı verilmiş çok farklı dini geleneklerden kaynaklanmış olabilen ve fakat ruhu İncillerden kök almış ve kaynaklanmış bir Hristiyan heresisi midir? Ya da mahiyeti itibariyle Hristiyanlıkla hiçbir bağlantısı olmayan ve kaynağı ondan bağımsız, belki de tarihi başlangıcı İncillerden daha öncesine giden, hatta İncil mesajının kendisini (Yuhanna İncili bu etkiyi çağrıştırmaktadır) etkilemiş olabilen ve fakat bazı heresiolojistlerin*¹⁸ bir din üzerine empoze ettiği bu maske reddedilmeli midir?’¹⁹

Bu veya bu gibi farklı bakış perspektiflerinin olması nedeniyle köken sorunu, açıkça Gnostisizmin mahiyetinin ne olduğunun belirlenmesini güçleştirmektedir. Bu problemden yola çıkarak 19. yüzyıl modern araştırmacıları Gnostisizmi farklı perspektiflerde okuma sürecine girmişlerdir. Örneğin 1835 yılında yayınlanan “*Christliche Gnosis*” adlı eseri ile Gnostisizm  zerine modern eleştiri çalışmaları başlatan ve önemli teoloji okulunu kuran Baur olmuştur.²⁰ O, Gnostikleri Hristiyanlığın ilk filozofları olarak görmüştür. Yüzyılın sonunda ise büyük protestan tarihçisi Adolf Harnack (1851-1930) bu tezi daha da sistematize ederek yeni bir biçime salmıştır. Harnack, Gnostikleri ilk Hristiyan teologlar ve Gnostisizmi de Hristiyanlığın aşırı “leştirilmesi olarak kabul etmiřtir²¹. Buna karşılık H.C. Puech ise onun, Hristiyanlığın “leşmesi değil doğululaştırılması (Orientalisation) olduğunu iddia etmiřtir²².

Diger taraftan ise bazı araştırmacılar Hristiyan-Gnostisizm ilişkilerini tamamen farklı boyuta taşıyarak, onu klasik Hristiyan açıklamaları dışında okuma surecine

¹⁸Heresiolojist - Genel anlamda M.S. 2 ve 3 yüzyıllarda Hristiyanlığın temel doktrini olan Kilise teolojisine aykırı, sapkın, doğru yoldan ayrılan her türlü inanc sistemlerini araştıran kesdir.

¹⁹G.Floramo, 2005, **a.g.k.**, s.44.

²⁰Baur hakkında bkn; P.C.Hodgson (1966), *The formation of historically Teology, a study of F.Baur*, New York; s.38.

²¹K.Rudolph, (1984), **a.g.k.** s. 31-32.

²²Şinasi Gündüz (2012). *Erken Dönem Hristiyan Gnostisizmi*, Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu, s. 64.

girdiler. Bu tezi körükleyen olay özellikle Kumran metinleriyle (Ölü Deniz Yazmaları 1947) Nag Hammadi literatürünün keşfi (1945) ve Sabilik kutsal metinleri üzerinde yapılan araştırmalar oldu. Bu çerçevede dinler tarihi ekolü mensupları, Gnostisizmin Hristiyanlık da dahil her dinsel gelenekte görülebilecek olan senkretist bir akım olduğu görüşünü tartışmaya başladılar. Örneğin R.P.Casey ve H.M.Schenke, Gnostisizmin Hristiyanlıkla aynı zaman kesiyinde farklı istikametlerde gelişme sağladığını ileri sürerek, Gnostisizmin Hristiyanlıktan bağımsız olarak doğup geliştiği kanaatini dile getirdiler. Öte yandan Ş.Gündüz'ün mevcut araştırmaların genel görüntüsü üzerine söylediği gibi; *“Bu tartışmalar doğrultusunda çeşitli araştırmacılar, Gnostisizmin yapısı itibarıyla Hristiyanlık öncesi dönemlere kadar uzanan bir düşünce akım olduğunu ve Hristiyanlık öncesi Yahudilik, Anadolu ezoterik dinleri ve çeşitli Filistin-Suriye kültürleriyle Eski Mısır ve Eski İran dinsel geleneklerinde de çeşitli Gnostik motiflerin bulunduğunu ileri sürdüler. A. Hilgenfeld, W. Boussed, R. Reitzenstein, G. Widengren ve J. Robinson gibi araştırmacılar, Hristiyanlık öncesi ya da Hristiyanlık dışı Gnostik unsurlar konusunda Samaritanlar (Samiriler), eski Ortadoğu kültürleri, Eski İran kurtuluş öğretileri ya da çeşitli Nag Hammadi metinlerine çok farklı yönlerden dikkat çektiler.”*²³ Yine G. Macrae, B. Pearson ve belli bir dereceye kadar K. Rudolph, Gnostisizmin Yahudi geleneğiyle zahiren görünmez olan gizli ilişkisine ağırlık verdiler ve Hristiyanlık öncesi dönemde Yahudi geleneği içerisindeki Gnostik temayüller üzerinde durdular²⁴. Ş.Gündüz'ün özetlediği gibi; *“Cullmann, 20. yüzyıl ortalarında keşfedilen Kumran metinlerinin, bu cemaatin yaşadığı dönemde (M.Ö. 2 – M.S. 1. yüzyıllar) halihazırda bir Yahudi Gnostisizminin varlığını ortaya koyduğunu vurguladı.”*²⁵

Yukarıdaki araştırmalar doğrultusunda problemin çözümlenmesinde farklı bir boyut daha vardır. Kilise teolojisinin, özellikle erken dönem Kilise Babaları defalarca ilk Gnostiklerin Doğu'dan, daha kesin olarak Samiriye-Filistin'in dini alanından geldiklerini ve öğretilerinin tarihsel olarak Yahudi İncil geleneği olan Eski Ahit'e borçlu olduğunu ileri sürdüler. Bu ifadelerin ayrıca, eski ve yeni orijinal yazıların çoğu tarafından somutlaştırılabilir iddiasında oldular. Ve özellikle Nag Hammadi'den

²³Şinasi Gündüz (2006). *Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar*, Pavlus'u Düşünmek, ed. Cengiz Batuk, Ankara Okulu Yay., Ankara.s 43

²⁴H.J.W.Drijvers (1967). "The Origins of Gnosticism as a Religious and Historical Problem", Brill.Nederlands; s.338-339

²⁵Ş.Gündüz, 2000,**a.g.k.**, s. 65.

bulunan Kıpti metinler şu tezi destekledi; Gnostik zeminde olan sistemlerin çoğu Yahudiliğin saçaklarında ortaya çıktı.²⁶

Diğer taraftan 19. yüzyıl Alman Protestan teolojisi meseleye tamamen farklı bir pespektiften bakmaya çalışıyordu ve bu istikamette öncül çalışmalar yapıldı. Araştırmaların en önemli sonuçlarından biri, Gnostik hareketin başlangıçta Hristiyan olmayan bir fenomen olduğunun kanıtıydı. Gnostisizm ayrıca, bağımsız Hristiyan Gnosis olarak ortaya çıkana kadar, Hristiyan kavramları ile yavaş yavaş zenginleşme sürecinin teorik planda ciddi bir sistematize oluşuydu. Sadece kaba taslak bildiğimiz bu gelişme, Gnostisizmi nispeten bağımsız Hellenistik bir antik dönem dininden bir Hristiyan sapkınlığına kadar farklı dönüşümlere maruz bırakmıştır.²⁷ Fakat gördüğümüz kadarıyla Gnostisizmin Hristiyan fikirleriyle olan bağlantısı bir yandan daha farklı parametrelerde kendi genişlemesine büyük ölçüde yardımcı olan verimli bir birliktelik sağladıysa da, er ya da geç resmi Hristiyan Kilisesi ile rekabet halinde olan ölümcül bir mikrop da içeriyordu.

Alman protestan teologlarının merkeze aldıkları paradigma ile son derece problematik yapı olan Gnostisizm, Heresiolojik kalıplardan çıkarak kilise tarihi perspektifinin sınırlı çerçevelerini aşmış ve dinler tarihinin daha az sınırlandırılmış bölgelerine nüfuz etmiştir. Bundan böyle Gnostisizm tamamen farklı bir perspektif kazanmıştır. Buna göre Gnostisizm; *“Onu öncelemese de, Hristiyanlıkla bağlantısı olan, oryantal metinler ve fikirlerden temellenmiş, bağımsız bir şekilde gelişmiş hakiki bir dindi. Bu dinde logos’un (kelime/söz) mythos’un(mit) oğlu olduğu ve Hristiyanlığın zor bir bilmeceyi oluşturmak için bir araya gelen birçok unsurdan biri olduğu kabul edilmekteydi”*.²⁸

Problemin bu noktaya gelmesi araştırmacıların Gnostisizmin kökenleri problemini ele alma istikametini değiştirdi. Tansiyon kaçınılmaz bir şekilde değişerek bir çok araştırmacıyı Gnostik metafiziğin mitolojik izlerini doğuya - İranda, Mısır’da, Babil’de araştırmaya yöneltti. Özellikle 20. yüzyılın ortalarında varoluşçu felsefenin ciddi etkileri sebebiyle Alman aklının felsefi ve edebi istikametleri doğuyu araştırmaya sürüklenmiştir. Dönemin varoluşsal dramını, krizini cevaplamak veya varlığı, insanı,

²⁶Drijvers,1967, .a.g.k., s. 341.

²⁷Michael Allan Williams (1999). *Rethinking Gnosticism*, Princeton University Press; s. 38.

²⁸G.Floramo,2005,a.g.k.,s. 46.

tarihi yeniden anlamak ve anlamlandırmak için farklı bir bakış açısına ihtiyaç duyulmuştu. Bu süreçte doğuda keşfedilip, buradan transfer olunan yeni varlık kavramları ile batının mevcut krizine soluk veriliyordu. Gnostik çalışmalar bu anlamda yeni bir ruh haline geçiş yapmıştır. Bu ruh halinin yeni temsilcisi ise genç bir filozof olan Hans Jonas (1903-1993) idi. Kendisi R.Bultma'nın (1884-1976) tefsir okulundan çıkmıştır. H.Jonas geleneksel kaynakları kullanarak, Gnostik dünyanın kendine mahsus mahiyetini, yani Gnosisin, Hıristiyan olmayan orijini ve onun Hıristiyanlık üstüne olan etkileri konusunda sistemli işler yapmıştır.²⁹ Böylelikle Gnostisizmin bağımsız bir yapı olarak Hıristiyanlık dışında bir fenomenal hadise gibi değerlendirilmesi tamamen farklı teorilere bir alan açmış oldu. Nitekim bu doğrultuda Gnostisizmin kaynağı olarak Yahudiliği, Eski İran ve Babil dinsel geleneklerini, Eski Helleni ya da Suriye-Filistin'i ön plana çıkaran çeşitli görüşler ortaya çıktı.³⁰

Sonuç itibariyle kaynaklar ne olursa olsun, Gnostisizm kendi yapısı dahilinde birkaç büyük dinin temel faktörünü birleştiren ayrıntılı ve karmaşık bir felsefeye dönüştü. Tartışmanın bundan sonraki kısmında bu paradigmayı merkeze alarak, yani Gnostisizmin Yahudi apokaliptisizmi³¹, paganik metafizik olarak Yeni Platonculuk ile olan ilişkileri, İran-Zerdüş ve hatta Hint mistisizminden etkilenme damarlarının tarihsel arka planları ele alınacaktır.

²⁹G.Floramo, 2005, **a.g.k.**, s. 47.

³⁰Ş.Gündüz, 2000, **a.g.k.**, s. 54.

³¹Apokaliptik dönem veya Apokaliptik literatür kavramları, “vahiy, açığa çıkarma” anlamına gelen Yunanca “*Apocalypsis*” kelimesinden türemiştir. Apokaliptik dönem MÖ 2. yüzyıl ile M.S.2 asır arasındaki devri ifade etmekte olup dünyanın sonuna dair konuların ele alındığı, dünyanın sonu hakkındaki gizemlerin açıklandığı ve yazı haline getirildiği dönemi ifade etmektedir. Apokaliptik literatür de normalde gizli olan şeyleri ifşa etme veya gelecekle ilgili bir takım bilgiler verme muhtevasında olan metinlerdir. Peygamberlik sonrası dönemde Yahudiler arasında ortaya çıkmış daha sonra Hıristiyan dünyada devam etmiştir. Bu metinlerin temel iddiası, normal bilginin sınırlarını aşan göklerin sırları, özellikle de zamanın sonları ve diğer eskatolojik konular gibi bir takım gizemli bilgileri açığa çıkarmaktır. Apokaliptik metinlerde geleceğe dönük beklentiler ağırlıklı olarak işlenmektedir. Bu bağlamda metinler, geleceğe dönük bir takım inançlar ve beklentiler içerisinde olan toplumlar tarafından mevcut düzenin kısa bir gelecekte değiştirileceği umudunu korumak üzere kullanılmıştır. (Daha geniş bilgi için bkz; Fadıl Aygün (2009), *Geleceğe dönük kurtarıcı beklentisinin Apokaliptik temelleri*; (Siirt Üniversitesi İlahiyat dergisi, Cilt 6,sayı 2,s.230.)

1.2.1.Köken sorunu açısından filolojik kaynaklar

Gnostisizm üzerine yazılan çağdaş araştırmaların gösterdiği gibi, aynı bilim insanları tarih hakkında karar verme pozisyonundayken sükunet ve objektivite konusunda her zaman tedbirli davranmamışlardır. Erken dönem Hıristiyanlarının gözünde ilk ve en tehlikeli sapkınlık durumunda olan Gnostisizm hiçbir şekilde ön yargıdan uzak bir konu olamadı. Bu durumun bir kısır döngü üreteceği açıktır. Heresiolojik kaynaklar hakkındaki kritik çalışmalar iki temel amaca ulaşma yoluyla bu kısır döngüyü kırmaya gayret etmiştir. Bu yollar, Anti-gnostik yazıların karşılıklı bağılıklarını irdelemek ve Hıristiyan polemikçilerin saldırılarında kullandıkları kriterleri ortaya çıkarıp izole etmektir. Bu çalışmaların sonuçları sınırlı olmasına rağmen büyük değer taşımaktadır ve burada söz konusu sonuçlara değinilecektir.

Öncelikle belirtmekte yarar vardır ki, hiç kimse o dönemin polemikçilerinden bize mümkün olanın ötesinde bir bilimsel objektivite vermesini beklememelidir. Justin, İrenaeus ve Hippolytus, rediyyelerini yazdıklarında aslında teolojik ihtiyaçlara cevap veriyorlardı ki buradaki motivasyon kilise'niin temellerini yıkmak için tehditkar bir saldırı karşısında kilise'niin doktrinini savunmaktan başka bir şey değildi. Aynı zamanda Gnostisizmin görüşlerini Kilise Babaları çok tehlikeli ve sevimsiz bir şekilde düşman gibi sunmak amacıyla abartmışlardır. Bu nedenle Gnostisizm, Hıristiyanlık bedeninde teşhis edilip atılması gereken habis bir parça olarak sunulmuştur. Başka bir ifadeyle, Gnostisizm pagan felsefesinin tedavisi mümkün olmayan salgın hastalığının virüsü sonucu oluşmuş, dışarıdan ithal edilen bir hastalık olarak algılanmaktaydı. Hatta daha da öte Gnostizmin binlerce akımını tek bir kaynağa, şeytana atfetmeye yönelik bir çaba dahi vardı. Bu iddiaları doğal olarak destekleyen sihir, büyücülük, ensest ve cinsel ahlaksızlık suçlamaları takip etti.³²

1.2.1.1.İrenaeus (M.S. 140-200)

Anti-gnostik geleneğin temayüllerini M.S. 1 yüzyılda yaşamış kilise babalarının yazmış oldukarı heresiolojik (filolojik) metinler oluşturmuştur. Onlardan ilki *İrenaeus*'dir. Lyon psikoposu İrenaeus'un kitabı "*Adversus Hereses*" elimizde bulunan ilk metindir ve bu bağlamda konu açısından İrenaeus vazgeçilmez bir kaynaktır.

³²G.Floramo, 2005, **a.g.k.**, s 35

İrenaeus özellikle Gnostik bir okul olan Valentinyen teolojik yazılarını incelemiş olduğundan birinci el bilgiye sahipti. Gnostisizme temelli bir saldırı geliştirebilmek için büyük ihtimalle Justin'e ait yolu takip ederek, bu mezhebi Pavlus'un, Resullerin İşleri'ndeki mektubunda sapkın mezhep kurucularının piri kabul edilen Simon Magus'la ilişkilendirdi. Bu şeytani karakterden silsile yoluyla o günkü çeşitli Gnostik hareketleri başlatmış kişilere inildi ve bu varislerin en önemli mirasçıları Gnostik Valentinyenler oldu. P. Perkins Gnostisizm'e ilişkin yazdığı eserinde önemli bir noktaya dikkat çeker; *“İrenaeus'un bu eserinde Valentinyenler, Ptolomey ve Marcus hakkındaki biPlerolgileri güvenilir görünmekle birlikte, aynı zamanda buradan yola çıkarak aslında bizlere Gnostisizmin Hristiyanlıktan önce olan tarihsel arka planı üzerine ciddi bilgiler vermiştir. Özellikle Gnostik akım olan Valentinyenlerin teolojik sistemlerindeki Pleroma³³ ve Hipostaz³⁴ gibi kavramsal olguların Demokritos ve Platondan ödünç aldıklarını kayd etmiştir. Ve bu fikir kendi başına Gnostizmin bağımsız bir yapı olarak Hristiyanlıktan daha önce var olduğuna ciddi bir referans olarak dikkate alınmıştır. Bundan başka dualistik fikrin de Gnostisizme Platoncu damardan geldiği yine de bu eserin çıkarılmıştır.”*³⁵

1.2.1.2. Hippolytus (M.S. 170-235)

M.S. 3. yüzyılın başlarında doktrinel ve kilise içi tartışmaların yaygın olarak hüküm sürdüğü Roma toplumunda önemli bir rol oynayan Romalı Hippolytus diğer önemli bir kaynaktır. Kendisi bize önem ve zaman sıralaması açısından ikinci sırada olan bir filoloji eseri bırakmıştır. Bu *“Phiosophoumena”* (Felsefi Tartışmalar) olarak da bilinen Yunanca yazılmış olan ve ingilizce'sahipolye *Refutation of all Heresies* şeklinde tercüme edilen eserdir. Eser on kitaptan oluşmaktadır. Muhtemelen M.S. 222'den sonra yazılan kitap G.Floramo'nun belirttiği gibi temel bir iddia etrafında döner; *“Bütün Heresiler (gnostikler) pagan felsefenin komik birer taklidi ve adaptasyonlarından başka bir şey değildir. Bu nedenle ilk dört kitap felsefeden sihre,*

³³Gnostik metinlerde “bilinmeyen” ve “maddi aleme yabancı olan” gibi sıfatlarla anılan yüce tanrının aleminden Pleroma (kamel,mükemmellik) terimleriyle de bahsedilir. Bu alem Gnostik metinlerde “dünyalar” veya “aeonlar” gibi terimlerle ifade edilen birçok ilahi mekanı bünyesinde toplar. Işık alemini oluşturan bu ilahi menanların sayısı 7, 9, 365 çeşitli rakamlarla ifade edildiği gibi bazı metinlerde bunun sonsuz sayıda olduğu da belirtilir. Işık alemleri diye adlandırılan bu mekanlarda sayısız ilahi varlık, ışık varlıkları yaşar.(Daha geniş bkz; Şinasi Gündüz (1997), *Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi*.Ondokuz Mayıs Üniversitesi – İlahiyat Fakültesi Dergisi)

³⁴Hipostaz kelimesi bir şeyin gerçekte ve temelde ilkin maddesi anlamına gelmektedir.

³⁵P. Perkins (1976). *İrenaeus an The Gnostics*. Amsterdam; s.193.

sırlardan astrolojiye pagan hatalarını anlatmaya ayrılmıştır. Söz konusu hatalar elimizde şu an mevcut olan daha sonraki kitaplarda Hippolytus'un içeriklerini anlattığı Gnostik mezhepler tarafından adapte edilmiştir. Hippolytus bu konuda bugün hala geçerli olan birincil kaynakları kullanmaktadır. Özet olarak eserden çıkan sonuç Gnostik Heresi'nin net bir şekilde bağımsız bir yapı olduğunu temellendirmekdir.'³⁶

1.2.1.3. Tertullian (M.S. 150-225)

Hippolytus'tan sonra açıkça Gnostisizmin resmi tanımına en fazla katkıda bulunan Hristiyan yazar Tertullian, Gnostik Valentinyenlere hiç de tesadüfi olmayan kapsamlı bir saldırıda bulundu. Kendisinden önce İrenaeus'un yapmış olduğu gibi, Tertullian özellikle “*Adversus Valentinianos*” ve “*Adversus Marcionem*” adlı eserinde büyük önem taşıyan tarihi bir probleme tanıklık etmiştir. Örneğin Hristiyanlık M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda Gnostiklerle olan mücadeleden derinden etkilenmiştir.³⁷ Bu bağlamda G:Floramo'nun belirttiği gibi kilise'nin Gnostikleri ötekileştirme projesinin sahibi İrenaeus, Gnostik meydan okuma tarafından zorlanarak temel dini ve doktrinel ilkeleri ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Bu konseptin özeti şu ki; 1) Gözle görülür, herkese açık apostolik gelenek doktrindir. Bunu Gnostiklerin ezoterik ve tahkik edilemez sözlü geleneklerini reddetmek için kullanmıştır.

2) Vücudun yeniden dirilmesinin maddi gerçekliğini reddeden tipik Gnostik düşünceyle motiPlatove edildiği kesin olan düalistik teorilere karşı, kozmosun iyi oluşu ve yaratıcının eşsiz oluşunu şiddetle savunduğu yoktan var etme doktrini. Bu iki doktrinde Tertullian Gnostiklerin “*ezoterik pagan*” alt yapısından etkilenme sürecini anlatmıştır. Buna göre bir Hristiyan; fazilet, sağlıklı yaşam, ibadet, inanç ilkelerini bilmek ve ruhi kamilleşme yoluyla ve önemlisi Oğul vasıtasıyla Tanrıyı tanımayı arzu eden gerçek bir Gnostik tutuma sahip olabilir.³⁸

1.2.1.4. Clement (MS .140-211)

³⁶G. Floramo, 2005, a.g.k., s. 36.

³⁷G. Floramo, 2005, a.g.k., s. 37.

³⁸G. Floramo, 2005, a.g.k., s. 39.

İskenderiyeli Clement(M.S.140-211) dönemin diğer Patristik kilise babalarından biri olarak Gnostisizmi ele alan önemli bir isimdir.

Gnostisizm araştırmacılarından olan H. Jonas'ın eserinde belirttiği önemli bir nokta vardır; Jonas'a göre; Tertullian'dan farklı olarak Clement, ''*Protrepticus* ve *Paedagogus*'' adlı eserinde paganizmin Gnostik Hristiyanlığa saçılan pozitif yönlerini ortaya çıkarmaya çalışır. Clement, sahte-mitolojik Gnostik bilgiye Hristiyanlığın gerçek Gnostik bilgisiyle karşı çıkar. Ve böylece Gnostik Hristiyanlığın Gnostik mitoloji ile nasıl tahrif edildiğini farklı boyutlarda tespit edip, onu Hristiyanlığın orjinal, gerçek sezgisel Gnostik bilgisi ile yeniden yapılandırması üzerine farklı bir perspektif ortaya koymaktadır.³⁹

1.2.1.5. Origen (M.S.253)

Büyük düşünür ve Yunanca yazılmış kilise tarihinin en önemli yazarlarından birisi olan Origen, Gnosis dünyasıyla bazı riskleri ve yanlış anlamaları da içeren diyalektik ve karmaşık bir ilişki kurmuştur. Dinler tarihçisi G. Quispel ''*From Mythos to Logos*'' (Mitostan Logosa) adlı eserinde Origen'le ilgili önemli bir tespit yapmaktadır; ''Origen şu önemli tarihi gerçeği anlamıştır ki, Gnostik Valentinyenler gibi düşünürler, teolojik eserlerinde Hristiyan Tanrısı hakkında rasyonel düşüncenin temellerini inşa etmişlerdi. Diğer taraftan Origen, ''Yuhanna İncili'' Tefsiri adlı eserinde bize Valentinyen Heracleon (M.S.2 yüzyılın yarısı) tarafından yazılan aynı İncil üzerine kırk sekiz pasajlık bir tefsirini bırakmıştır ki, bu tefsir İncil üzerine bu tarzda bildiğimiz ilk tefsirdir. Origen kendi tefsirinde de, Gnostisizmin kavramsal yapısı içerisinde Hristiyanlığın nasıl şekillendiğini anlatmaktadır.''⁴⁰

1.2.1.6. Plotinus (M.S. 205-270)

Gnostisizmi eleştiren İskenderiye okulunun en ünlü düşünürlerinden biri de Plotinus'du. Büyük fozofun Gnostisizme yakın öğrencileri olmuş, bunların kitaplarını okumuş ve onların klasik dünya vizyonunun temel ilkelerine sistematik bir saldırı olarak algıladığı düalist doktrinlerini reddetmiştir. Plotinus'un Gnostiklere ilişkin delilleri oldukça önemlidir. Filozof, Gnostikler hakkındaki eleştirilerini az veya çok ima yoluyla

³⁹Hans Jonas (2001). *The Gnostic Religion*. Boston,Massachusetts: Beacon Press; s.171.

⁴⁰G. Quispel (1970). *From mythos to Logos* .s. 161.

yapar ve onları tek başlarına birer ekol olarak görmekten ziyade, bizim bugün Gnostik düşüncenin temeli olarak adlandırabileceğimiz yapıyı hedef alır.⁴¹

Plotinus'a ilişkin önemli bir tespiti, eserlerine referansta bulunarak araştırmacı C. Elsas yapmaktadır; Plotinus'un Gnostisizmi eleştirisinde özellikle dikkate aldığı merkezi konu, Gnostisizmin, Platoncu kavramsal yapıyı yanlış anlaması ve farklı boyutlarda tahrif etmesidir. Bundan başka Plotinus Gnostisizmin merkezi teolojik doktrinlerini, özellikle Platoncu düşünceye bağlanan yapısını derin bir şekilde sistematik eleştiriye tutan belki de tek düşünür olmuştur.⁴²

1.2.2. Nag Hammadi Literatürü ve Gnostisizmin Yeniden Keşfi

Nag Hammadi, Yukarı Mısır bölgesinde Asyut şehrinin güneyinde ve Nil Nehri kıyısında yer alan bir kasabadır. Nag Hammadi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta din tarihçileri olmak üzere pek çok değişik alandaki bilim adamlarının çalışmalarında sıkça kullandıkları bir terim olmuştur. Şüphesiz ki Nag Hammadi arazi olarak bu şöhretini o yörede tesadüfen bulunan ve kültür dünyasında geniş yankılar uyandıran yazılı bir koleksiyona borçludur⁴³.

Nag Hammadi Kütüphanesi bilindiği gibi temel olarak dinler ve kültür tarihçilerine hatırı sayılır bir külliyat sunar; 53 metin içeren 13 kitap, toplam 1153 sayfadan oluşmaktadır. Bu metinlerin neredeyse 41 tanesi daha önceden bilinmeyen metinlerdir. Kalanların altısı mevcut metinlerin kopyası ve diğer altısı ise daha önceden bilinen metinlerdir. Metinlerin tahminen yarısı (30 kadarı) bize iyi durumda ulaşmıştır. Sadece 10 tanesi parçalar halinde bulunmuştur.⁴⁴ Nag Hammadi Literatürünün keşfi öncesi bu 46 metinden sadece birkaç tanesinin değişik nüshaları elimizde mevcuttu. Nag Hammadi Literatüründe 3 nüshası mevcut olan John'un Gizli Kitabı ve 3. cildin 4. kitabını oluşturan İsa Mesih'in Hikmeti adlı metnin Nag Hammadi'den başka Berlin Gnostik Papirüs Metinlerinde de değişik nüshaları bulunmaktadır. Bu metinlerin yazılı olduğu dil de Nag Hammadi'deki gibi Kipticedir⁴⁵. Ayrıca Nag Hammadi Literatürü 6. ciltte yer alan 7. kitap Şükran Duası ve 8. Kitap Asclepius daha önceden elimizde

⁴¹G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s. 40.

⁴²C. Elsas, (1975). *Neoplatonism and Gnosticism*, New York; s. 73.

⁴³Şinasi Gündüz (1993), *Nag Hammadi Literatürü ve Ademin Vahyi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 92.

⁴⁴K. Rudolph, 1984, **a.g.k.**, s. 44.

⁴⁵E. M. Yamauchi (1970). *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge , ss.11-13.

Latince tercümesiyle mevcut olan Hermetik literatür Asclepius'un çeşitli bölümlerinin değişik varyasyonlarıdır. Son olarak Nag Hammadi Literatürünün 12. cildinin 1. kitabı olan Sextus'un Hükümleri'nin bu Kiptice nüshadan başka Latince, Süryanice, Ermenice, Gürcüce ve Yunanca çeşitli değişik nüshaları da mevcuttur. Nag Hammadi Literatürü dışında diğer kaynaklarda da nüshaları mevcut olan bu 5 kitapçık bir tarafa bırakılırsa, Nag Hammadi'deki diğer 41 metin başka hiçbir kaynakta nüshalarına rastlanmayan orijinal metinler durumundadır⁴⁶.

Nag Hammadi metinlerinin tarihsel referansları M.S. 4. yüzyıla dair çeşitli ipuçları vermektedir. Bu da kültür ve dinler tarihi araştırmacılarını, metinlerin MS 400'lü yıllarda kopya edildiği ve toprağa gömüldüğü fikrine yönlendirmiştir.⁴⁷ Fakat her halükarda bu metinlerin çok daha önceden Yunancadan Kipticeye çevrilmiş olması ihtimal dahilindedir. Bu araştırmalar içerisinde Gnostisizmle bağlı olan algıyı tamamen yeni bir istikamete sevk ettiren bir durum vardır; Yeni araştırmalar bu metinlerin bir kısmının Hristiyanlıkla ilgili hiç bir motif ihtiva etmediğini ve Hristiyanlık öncesi bir Gnostisizm anlayışını açıkça yansıttığını göstererek Gnostisizm'e ilişkin mevcut paradigmayı değiştirmiştir. Bu süreç özellikle M. Robinson ve K. Rudolph gibi bazı bilim adamlarını ilgili metinlerin Hristiyanlık öncesi dönemlere ait olabileceği üzerine ciddi araştırmalara yönlendirmiş ve bu konuda yeni ufuklar için zemin hazırlamıştır⁴⁸.

Şinasi Gündüz konuyla ilgili araştırmasında problemle bağlı olarak önemli bir noktaya değinir; *“Her ne kadar Nag Hammadi literatürü, J. M. Robinson'nun da vurguladığı gibi, literatür alanında yüzyılımızın en önemli keşfi olmasa da bu literatür başta Gnostisizm olmak üzere pek çok sahada yapılan araştırmalara yeni bir boyut kazandırdı. Nag Hammadi Literatürünün bulunuşu öncesi Gnostisizmle ilgili bilgilerimiz, Sabil ve Mani kaynakları ile Hermetisizm ve Yahudiliğe ait bazı metinler bir tarafa bırakılırsa, genellikle M.S. 2. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Hristiyan Kilise Babalarının ifadelerine dayanıyordu. Kilise Babaları Gnostisizmi Hristiyanlık içerisinde filizlenip ortaya çıkmış olan bir heretik akım; dolayısıyla Kilise tarihi içinde değerlendirilmesi gereken bir ekol olarak görüyorlardı. Nag Hammadi metinlerinin keşfi ile birlikte ise Gnostisizmle ilgili tarihi yönden oldukça erken devirlere kadar,*

⁴⁶Ş. Gündüz, 1993, **a.g.k.**, s. 96.

⁴⁷E. M. Yamauchi (1973). *Pre-Christian Gnosticism, A Survey of Proposed Evidences*. London , ss. 101-102.

⁴⁸Yamauchi, 1973, **a.g.k.**, ss. 108-10

özellikle M.Ö. 1 yüzyıla kadar uzanan bazı orijinal ilk elden metinlere ulaşılmış olundu. Hatta bazı Kilise Babalarının reddetmek amacıyla zaman zaman atıflarda bulunduğu metinlerin asılları da böylelikle elde edilmiş oldu ve Kilise Babalarına ait ifadelerin sağlamasının yapılabilmesi imkanı doğdu.’⁴⁹ Burada gördüğümüz gibi Nag Hammadi metinlerinin keşfiyle Gnostisizm araştırmalarının radikal biçimde boyut değiştirdiğine şahit oluyoruz. Özellikle Kilise Babalarının Gnostisizmin Hristiyanlıktan ayrı bir akım olarak değil, onları Hristiyanlığı yanlış anlayan bir dahili akım olarak değerlendirmeleri oldukça önemli faktördür. Şu bağlamda ki, Kilise burada Gnostisizmi Hristiyanlıktan önce ve Hristiyanlığa paralel oluşmuş bağımsız bir düşünce sistemi olarak görmek istemiyor. Onu ötekileştirmeden kendi içerisinde hazm etme duygusuyla hareket ediyor.

Diğer taraftan belirttiğimiz gibi Nag Hammadi külliyyatında olan bazı metinlerin tarihsel bağlamdaki analizi ve Gnostisizmin Hristiyanlıkla ilgili hiç nitelik taşıması, problemin mahiyetini tamamen farklı bir boyuta taşımış oldu. Şu anlamda ki, Gnostisizmin Hristiyanlık öncesinde de var olduğunu ve Hristiyanlıktaki ‘‘Kurtarılmış Kurtarıcı figürü’’ gibi Gnostik unsurların Hristiyanlık öncesi Gnostik geleneklerin etkisiyle Hristiyanlığa nüfuz ettiğini tarihsel zemin olarak daha da kuvvetlendirmiş oldu.⁵⁰ Mevcut metinlerden örnek verecek olursak, özellikle ‘‘Ademin Vahyi ve Seth’in Üç Anıtı’’ metni Gnostisizmin Hristiyanlıktan bağımsız bir yapı olması perspektifinde en önemli metinlerdir. Seth’in öğretileri ile ilgili olarak aldığı vahiy şeklinde tasavvur edilen bu metin, Sethianlara⁵¹ ait Gnostik bir kitaptır. Metinde Yahudilik ve Yeni Platonculuk akımının etkileri görülmektedir. Üç bölümden oluşan metin, genelde Seth’in ilahi aleme yükselişi ve ilahi varlıklar arasındaki yerini konu almaktadır. ‘‘Ademin Vahyi’’ metni de tamamen halis bir Gnostik metin sayılır. Bu metnin de tüm muhtevasını genel Gnostik unsurların oluşturması metnin yazarının Gnostik olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan metinlerde Hristiyanlığa ilişkin herhangi motifin olmaması, problemle ilgilenen pek çok araştırmacıyı bu metinlerin erken dönemlerde, hatta Hristiyanlıktan daha erken dönemlerde tertip olduğu iddiasına sevk etmiştir.

⁴⁹Ş. Gündüz, 1993, a.g.k., s. 96.

⁵⁰H. Koester (1971). *Trajectories through Early Christianity*, Philadelphia; s. 263.

⁵¹Sethianizm, M.Ö. 2. ve 3. yüzyıllar arasında Gnostisizm akımından gelişerek ortaya çıkan, içerisinde Hellenist Yahudilik felsefesi, Hristiyanlık ve Platonizm unsurları barındıran bir akımdır. (Daha geniş bilgi için bkz; Roelof van den Broek (2013), *Gnostic Religion in Antiquity*, Cambridge University Press)

Bunların başında K. Rudolph, A. Böhlig ve T.M. Robinson gibi araştırmacılar gelmektedir.⁵²

1.2.3.Gnostisizm ve Yahudilik Tartışmaları

M.S. 1 yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun hakim olduğu coğrafya farklı kozmik ve ezoterik teoloji düşünce sistemlerinin kaynaştığı bir bölgeydi. Dönem, dini manzarada radikal bir yeniden yapılanmaya tanıklık etmekteydi. Çeşitli ticari ve fikir alışverişlerinin olduğu şehir merkezleri zenginlik ve refahla dolup taşıyordu. Fakat aynı zamanda bu mekanlar derin gerginlikler ve paradokslarla bir düşünce kaousuna sürüklenmiştir. Eski meslekler artık işe yaramaz hale gelirken yeni ticaret anlayışı ve yeni sosyal gruplar sahneye akın etmeye başlıyorlardı. Böylesi bir alemde sürekli değişmek zorunda kalan geleneksel din, kültürel kökleri bütünleştirme ve dönüştürme gibi asıl fonksiyonunu kaybetmişti. Yeni bir sosyo-kültürel kimliğin ortaya çıkışı geleneksel dinin verebileceği cevapları iptal etmiş ve uygulanamaz hale getiren yeni problemler doğurmuştur.⁵³

Bu dönemde ortaya çıkan yeni dinler umutsuzluk ve çoktanrıcılık üzerine geliyordu. Genellikle teoloji veya inanç bağlamında umutsuzluk ve çöküş dönemine girmiş bir kültürün işaretleri vardı. İnsanlar bu ortamda yabancılaşma krizini derinlemesine hissediyorlardı. Dünya felaketlerinin tahminleri ve belli sembolleri kollektif bilinçte aktifleşmiş durumundaydı. İşte bu süreçte dini ihtiyaçlara cevap verebilme yetisine sahip yeni dinler doğmuştur. Dolayısıyla M.S. 2. yüzyılda şekillenmeye başlamış olan Geç Antik Çağ dünyasında yeni dini düzen Hıristiyanlık, doğu dinleri ve Gnostisizm formlarında şekillenme sürecine girmiştir.⁵⁴

Yahudiler ise M.Ö. 70 yılında tapınağın yıkılması ve Kudüs'ten tahliye edilmeleri konusunda umutsuz bir durum içindeydiler. Nüfus “kendisiyle sıkıcı bir tatmin içindeydi” ve “yeni bir şey aramaktaydı”. Bir sözle dönemin kültürel yapısı değişime çok açıktı. Böyle şaşkın ve umutsuzlukla şekillenen karışık bir tarihi süreç içerisinde Hıristiyanlık ortaya çıktı. Gnostisizm ise bu tür bir tarihi melanjin ipliklerinde beslenen *Yahudi Apokalipsizmi'nin* etki alanında şekilleniyordu.

⁵²Ş. Gündüz ,1993, **a.g.k.**, s. 97.

(Daha geniş bkz; Yamauchi, E. M.,(1973). *Pre-Christian Gnostisizmi, A Survey of Proposed Evidences.* London)

⁵³G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s 23

⁵⁴G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s 23

Bazı bilim insanları Gnostisizmin kökenleri ve evrimi ile ilgili herhangi bir teorinin Yahudi kökenli olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu anlamda ilk Kilise babaları Gnostiklerin Samaryan-Filistin bölgesinden geldiklerini ve öğretilerinin de Yahudi İncil geleneğinden gelen bir yolla beslenmesi üzerine iddiada bulundular. Haklı olabilecek tarafları da vardır. Çünkü Eski Ahit'in birkaç önemli figürü (Adem, Şit, Cain, Shem ve Nuh) bazı Gnostik geleneğin öncülleri olarak da iddia edilmektedir. Bu perspektiften bakarsak Gnostik mitolojinin metafizik içeriği Eski Ahit'ten çıkar ve ona yetkili bir metin olarak hitap eder. Bu konuda bir çok akademisyenin yanı sıra PHEME Perkins, Gnostik mitolojinin, Adem'in yaratılışındaki ikili-düalist yaratılışının Yahudi yorumlarından istifade ettiğini belirtmektedir. Özellikle Perkins, NHM'de olan Gnostik mitolojinin motiflerini dikkate alarak böyle bir iddiada bulunur⁵⁵. Bart Ehrman ise mevcut temayı alıp bir seviye daha yükseltmiştir. Son çalışmalarından biri olan “*Lost Christianities*” adlı eserinde, Gnostisizm'in “Yahudiliğin dışında değil, onun içinde, zamanla gelişen Yahudiliğin biçimlerine bir tür tepki hareketi olarak ortaya çıktığını öne sürmüştür.⁵⁶

Bu durumda Yahudi Apokalipsizminin teolojik arka planında yatan tarihi ve mitolojik hikayelerin eskatolojik zihinsel yapıyı nasıl etkilediği ve böylece Gnostisizm için nasıl bir çerçeve hazırladığı bakışı üzerine değinmek gerekmektedir. Öncelikle şunu dikkate almamız gerekir ki Yahudi teolojisinin çoğu, Yahudi tarihinin en önemli olayı olan Kızıldeniz'i geçen İbraniler olan Musa ve İsrailoğullarının kurtuluş hikayesi üzerinden şekillenmiştir. Bu olayın Yahudilerin kollektif bilinçlerindeki yansıması “Tanrı seçtiği insanlarla özdeşleşir ve onları kurtarır” fikriydi.⁵⁷ Fakat daha sonraki zamanlarda İsraililer müdahale eden bir Tanrı tarafından acı çekmiş ve kurtarılmamışlardı. Bu nasıl olabilir? Eski Ahit'in büyük bir kısmı bu soruyu cevaplama girişimlerini içerir.⁵⁸ Acı, Tanrı'nın insanları günah işlemiş olduğu için ödemesi oldukları bir bedel olarak algılanmıştır. Tanrı tarafından cezalandırılıyorlardı. Fakat Yahudiler günah işlemediğinde, doğru ve güvenilir yolda olduklarında ne olacaktı? Öncelikle Tanrı onlara karşı iyi olmalıydı. Ama öyle olmadı. Kötü şeyler devam etti. Seleukos hükümdarı IV. Antiochus Epifanes'in baskıları, takipleri ve Hellenistik kültüre

⁵⁵PHEME Perkins (1993). *Gnosticism and New Testament*, Minneapolis, Augsburg Fortress, s. 54.

⁵⁶Bart D. Ehrman (2004). *Lost Christianities: The Battle for Scripture and the Faiths We Never Knew*, New York: Oxford University Press, s. 120.

⁵⁷K. Rudolph, 1984, *a.g.k.*, s. 278.

⁵⁸Daha geniş bkz; Peygamber kitapları: Yeşaya, Yeremya, Hezekiel ve Amos.

dahil etme politikası devam etti. Bu mantık kendisinde başka bir soruyu kışkırttı: İyi bir Tanrı neden iyi, dürüst insanların acı çekmesine ve günahkar insanların zenginleşmesine izin veriyor? Bu soruyu cevaplama girişimleri, Yahudiliğe ve eski Yahudi düşüncesine yeni kavramların girmeye başladığı süreçte yeni bir düşünce alanı için zemin hazırladı.⁵⁹

Bu yenilikçi fikirlerden biri de “*Apokaliptisizm*”’dir. Bu yüzden kıyamet, ezoterik açığa çıkarılmış bilgeliktir ve açığa çıkardığı bilginin kurtuluşla doğrudan bir ilişkisi vardır. Yahudi Apokaliptisizmi, Yahudi halkı arasında büyük bir ıstırap döneminde Nasıralı İsa’dan 200 veya 250 yıl önce ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Daniel Kitabı kıyametçiliğin başlıca örneğidir. Enoch gelenekleri de muhtemelen erken Gnostik efsanevi spekülasyonların kaynağıdır. Enoch’un kitapları⁶⁰ M.Ö.3.-1.yüzyıllar yüzyıl arasında yazılmıştır. Genelde önemli Yahudi eserleri olarak kabul edilirler, ancak Eski Ahit’in bir parçası değildirler. Daniel ve Enoch metinlerinde ilk olarak, Nasıralı İsa’nın sık sık başvuracağı ve birçok kişinin kimliğini tanımladığı kıyamet figürü “Tanrının oğlu” ile karşılaşırsınız⁶¹. Daniel Kitabı, Eski Ahit’te “Yazılar” ile yer almaktadır. 7’den 12’ye kadar olan bölümler kıyamet vahiyleridir⁶².

Daniel yazarlarının amacı, zulmün ortasında Yahudi halkına umut ve teselli sunmaktır. Keza ortaya çıkan Apokaliptik-kıyamet teolojisi şu şekilde ilerlemektedir; Yahudi halkının bu cezası Tanrı’dan gelemezdi. Kozmik kötülük veya kozmik güçler, kötülük başka bir kaynaktan gelmeliydi. Bu dünya, yegane olan gerçek Tanrı’nın yaratımı olmamalıdır. Başka bir tür manevi ya da maddi olmayan bir tanrının işlerin içerisinde eli vardı ve bu anlam dünyayla bağlantılıydı, Ancak Yaradan Tanrı’nın

⁵⁹K. Rudolph,1984, **a.g.k.**, s. 279.

⁶⁰1500 yıldır kayıp olan bir kutsal kitap, 1773 yılında Habeşistan’da bir manastırda bulundu. Peki hem Hristiyanlar hem de Yahudiler neden bu kitabı ortadan kaldırmak istedi? Onları rahatsız eden ne vardı? Enok (Hanok) hem Tevrat’ta hem de İncil’de anılmakta. Kuran’da Hz. İdris olarak anılıyor. Tufan öncesi bu peygamber Nuh’un büyük babasıydı. Ölümü tatmadan 365 yaşında göğe alındı. Bazı eski yazarlara göre bilim ve sanatları, yazı yazmayı ilk öğreten kişi Hermes, Thoth ve/veya Merkür ile birdi. Kitap, Tevrat gibi kutsal metinlerde anlaşılmayan ve kısa bir şekilde aktarılan birçok şeyi ayrıntılı bir şekilde betimliyor. (Daha geniş bkz; Peygamber Enoch’un kitabı.Hermes yayıncısı. İstanbul. 2011)

⁶¹Hans Jonas, 2001, **a.g.k.**s. 38

⁶²Kabul gören eleştirel görüşe göre Daniel kitabı, MÖ 2. yüzyılda IV. Antiochus Epifanes zamanında Makabiler döneminde anonim bir yazar tarafından yazılmıştır.Daha tutucu olan metinsel uzmanlar ise geleneksel görüşü savunup kitabın Daniel tarafından MÖ 6. yüzyılda yazıldığına inanırlar. Daniel kitabı Tanah’ın Ketuvim kitabına bağlı bir metindir.Daniel kitabında, kendisinin ve Yehudalı yandaşlarının Babil’e sürgüne gönderildiği ve burada Nebukadnezar’ın nazarında iyi yerlere gelindiği anlatılır. *Saray hikayeleri*, Nebukanezar, Belşazzar ve Medli Darius’un iktidarlık dönemlerini kapsar. Kitap, dört "ilahi" kehanet görümleriyle son bulur. (Daha geniş bkz; F. F. Bruce, R. K. Harrison (1995). Nelson's new illustrated Bible dictionary. Nashville: T. Nelson. s. 328)

altındaydı. Gelecekte bir noktada Tanrı bu kötü güçlere müdahale edecek ve onları devirecekti. Başmelek Mikail'in elinden zafer elde edilecek ve şehitler dirilişle ödüllendirilecekti. Başka bir deyişle zamanla oluşan bu metafizik, mitoloji fragmanların etkisiyle İbranilerin saygı duyulan Tanrısı bu metafizik sistem içerisinde çekilip çıkarıldı ve Tanrının bu Yahudice olan değişimi Gnostisizm şeklinde ortaya çıktı. Böylece Yahudi muhayilesinin kötülük ve ıstırap kavramından Yahudi olmayan bir din gelişti. Bu görüşe göre, bir veya birkaç Gnostik düşünür Yahudi mitini çalarak kendi felsefi düşünce sistemleri içerisinde farklı dönüşümlere maruz bıraktılar. Elbette Yahudiler de onu başka birinden çalmışlardı.⁶³.

Gnostiklerin bu tür eskatolojik (zamanın sonu) eğilimi, artık dünyanın idare edilmesinin tanrı tarafından değil de onun düşmanları olan şeytan ve melekse güçleri tarafından yönetilen belirgin bir düalist kötümser dünya perspektifi sunuyordu. Dünya ve tarih sona doğru otomatik bir seyir izliyordu. Bu tür metafizik spekülasyon tuzağından kurtulma ise Gnostisizm ile sağlandı; *“Tanrı’nın gizemlerinin bilgisi kurtuluşu garanti eder; Bilgi ve bilgelik ile kurtuluş yakından bağlantılıdır”*. Bu bilgiye ya da bilgelige yalnızca inisiyasyon (marifet bilgisi) tarafından erişilebilirdi. Tanrı bu bilgiyi seçilmiş bir inisiyasyon sahibine açıklar. Bu yüzden kıyamet ezoteriktir, bilgeligi ortaya çıkarır. Vahiy arabuluculuğu ise bilgelik tanrıçası Sophia’ydi.’⁶⁴

Bize öyle geliyor ki, Gnostik dünya görüşü bu topraklarda kök salabilirdi ve bunu başardı da. Dünyanın ve Tanrı’nın ayrılığı, varoluş duygusuna olan güven kaybı, hedonistik ve dünyayı terk etme eğilimleri, varoluşun Gnostik bir perspektiften okunmasıydı. Bu perspektifte tanrı, dünyevi kaotik faaliyetlerin ötesinde bir uzak varlık haline gelmiş ve “Bilinmeyen Tanrı” ortaya çıkmıştır. Böylece uzak, yabancı tanrı ve dünya arasında ortaya çıkan boşluk, sadece ilkel-düalistik yaratılış eylemiyle bağlanmıştır. Sahne, melekler, ruhlar ve şeytanlar tarafından doldurulmuştur. Sadece bu bağ bağlayan, dünyanın anlamsızlığını ve tanrıya karşı faaliyetini tanrı’ya karşı bir güce bağlayan son bir eyleme ihtiyaç duyulurken, gerçek Tanrı kendi ötesindeki değişmez ve tanımsız dünyada kalıyor ve dünyanın Gnostik görüşü böyle bir çerçeve içerisinde şekillenmiş oluyor. Çünkü Gnostisizm’deki mutlak Tanrı kavramı, Yahudi Tanrı’nın özelliklerini göstermekteydi. Fakat arada bir fark vardır. Sean Martin bu farkı şöyle

⁶³H. Jonas, 2001, a.g.k., s. 44.

⁶⁴K. Rudolph, 1984, a.g.k., s. 28

anlatır; “Tanrısal gizemlere ulaşmanın sıkı bir çalışmaya bağlı olduğunu savunan Musevi Vahiyselciliği seçkincidir. Selamet yalnızca manevi ve tinsel anlamda çaba harcayanların hak ettiği bir şeydir. Bu anlamda Gnostikler de tıpkı vahiyselciler gibi kendilerini, başka bir ülkede yabancı hissetmiş olmalıdırlar. Vahiyselciler tarihsel zamanın sonunda kurtuluş ve selamete ulaşılacağına inanmışlardır. Gnostikler ise dünyanın sonu ile çok da fazla ilgilenmedikleri gibi kurtuluşu burada aramamışlardır; Onlara göre kurtuluş gnostik sezgiye ulaşıldığı anda gerçekleşen bir şeydir.”⁶⁵ Görüldüğü gibi bu ve benzeri farklara karşın Gnostisizmin Yahudikten farklı mitolojik ve metafizik kavramları alıp kendi düşünce algoritmasına göre yeniden yapılandırması aşıkardır. Yani her iki akımın düşünce boyutlarında radikal bir dualizm vardır ve varlığı okuma perspektifleri kozmolojik, teolojik ve metafizik düzlemde düalitik bir paradigma ile açılır.

Özet olarak, görünen tablo şu ki, Gnostik kaynaklar, Gnostisizmin gelişiminin efsanevi unsurlarının, Yahudi geleneklerine ve özellikle Yahudi apokaliptik-kıyamet geleneklerine bağlı olduğunu ve bunlardan alındığını otaya koymaktadır. Sadece hikayeler felsefi varsayımlara uyacak şekilde değiştirilmiş, ancak alt yapıda kalan temalar benzer kalmıştır.

1.2.4. Gnostisizm ve Hellen kültürü Tartışmaları

1.2.4.1. Gnostisizm ve platoncu gelenek ilişkisi

Büyük İskender zamanından (MÖ.334-324) giderek daha fazla ve eşit derecede büyük öneme sahip olan Doğu’yu etki alanında tutan Hellen fikir dünyası Gnostisizmin gelişimi için tarihi bir düşünce nüvesi oluşturmuştur. Özellikle Hellen düşüncesinin geleneksel-dini eğilimi değil, daha ziyade felsefi eğilimi bu çerçevede aktör rolünü oynamıştır. Bundan başka klasik antik çağın sonuna kadar “Hellenistik çağa damgasını vuran polisin, eski dininin parçalanmasıyla serbest bırakılan bireycilik ve evrenselcilik gibi felsefi kavramlar Gnosis’in oluşumu için de belirleyici bir ön koşul haline gelmiştir. Filistin'deki geleneksel Yahudilik, “Hellenistik düşünceden güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Hellen dili, terminolojisi ve yorumu, tüm doğu geleneklerini derinden etkilemiş ve “Hellenistik dönüşümlere katkıda bulunmuştur. Gnostik toplulukların oluşumunun başlangıcını bulabileceğimiz Suriye (Antakya) ve Gnosis'in en iyi

⁶⁵Sean Martin (2010). *Gnostikler, İlk Hristiyan Sapkınlar*, (Çev;Eylem Çağdaş Babaoğlu), İstanbul;Kalkedon yayıncılık, s. 27.

belirlendiği İskenderiye aynı zamanda Hellen-Doğu (Yahudi) kültürünün iyi bilinen merkezleriydi. Böylece Gnostisizmin temsilcileri bu tür farklı bir kültürel havza içerisinde çağdaş felsefi ve dini hareketlerle karşı karşıya kaldılar. Bu felsefi hareketlerden biri Platon felsefi sisteminin kavramsal yapısı içerisinde doğunun ezoterik öğeleriyle mayalanmış olan Yeni Platonculuk (Neo-Platonizm) idi. Şimdi biz Gnostizim ve Yeni Platonculuğun bağlandığı sahne arasındaki karşılıklı etkilenme sürecini görmek için her iki akımın tarihsel ve felsefi ilişkilerindeki bağlantılarını ve temas noktalarını görmeye çalışacağız.

Bildiğimiz gibi Gnostik düşüncenin kökenleri tartışmalı olsa da, ana temaların ve terimlerin çoğu şüphesiz Hellen felsefi düşüncesinden, özellikle Platonizm'den kaynaklanmıştır. “*Ruh ve madde*”, “*Ruhun ve bedenin Platonik dualizmi*”, “*Tanrı ve dünya*” gibi konular Gnostisizm için de büyük önem taşıyordu. Bu durum Gnostisizmin dünyaya olan bakış modelini, tasavvur dünyasındaki bağlantı noktalarını ve teolojisinin zeminini temin ediyordu. Fakat ilk Gnostiklerin bu fikirleri doğrudan Hellen düşünürlerinden veya okullarından aldığı anlamına gelmiyordu. Daha ziyade Platonik kavramları uzun zamandır entegre etmeye çalışan Yahudi (ve gelişmekte olan bir Hristiyan) dünyasından gelmekte idi. Bu sentezde Yunan ve Yahudi unsurlarını ayırmaya yönelik her girişim ciddi bir problem olarak kalmaktadır. Zira düşüncenin mayalanma sürecinde bu iki yapı derin bir şekilde ve belli bir form düzleminde iç içe geçmiştir.

Genelde antik çağdan beri Gnostiklerin temel fikirlerini Hellen filozoflarından, özellikle Pisagor ve Platondan aldıkları üzerine dönemin Kilise düşünürleri farklı referanslar vermişlerdir. Örneğin *Irenaeus*, Valentinian Gnostikler'in pleroma ve kenoma doktrinlerini Demokritos ve Platondan ödünç aldıklarını savundu.⁶⁶ *Hippolytus* bu konuyu, daha sistematik olarak, Yani “*Gnostik Heresies*” kurucularının fikirlerinin çoğunu Yunan felsefesi ve dininden ödünç aldığını göstermeye çalıştı.⁶⁷ *Tertullian* ise, Gnostik mitolojinin tüm yorumların Yunan felsefesine dayandığını iddia etmiştir. Gnostik Valentinus'un özellikle “Platon okulundan” olduğu belirtilmiştir. Yeni Platonculuğun tanınmış kurucusu *Plotinus* ise *Ennaedlar* eserinde, tanımlayamadığı

⁶⁶Irenaeus (2012), *Against Heresis (book 2)*, (Ed;Alexander Roberts, James Donaldson. New York. Newman Press, s. 14.

⁶⁷Hippolytus (2016). *Refutation of All Heresies*,(edited by M. David Litwa),Atlanta, s. 23.

ancak aşıkâr şekilde Gnostik unsurlarla zengin Gnostik muhaliflerinin öğretilerinin Platon'un yanlış anlaşılmasına dayandığını iddia etmiştir.⁶⁸

M.S. 2 ve. 3. yüzyıl Gnostisizmde birçok Platonik temayı izliyoruz. Bunlardan en önemlisi Demiurge düşüncesidir. Kelime anlamı itibarıyla Yunanca'da "halk için çalışan", "zanaatçı" anlamına gelen "demiurge" terimi, eski Yunan'da bazı yerlerde yalnızca rahiplik ve yüksek görevler üstlenen ayrıcalıklı kişilere verilen bir unvan olarak kullanılıyordu.⁶⁹ Bu kavramı tarihte ilk kez sahneye getiren ise Platon olmuştur. Özellikle "Timaios" adlı eserinde Demiurge, yaratıcı tanrı olarak sonsuz alemler içerisinde mümkün olan en iyi dünyayı yaratmaya çalışan hayırsever bir varlık olarak sunulmuştur.⁷⁰ Ayrıca Demiurge'nin yaratıcı Tanrı modeline göre algılanması Yeni Platonculuğun temsilcisi olan Plotinus'da da aynı anlam ifade etmiştir. Yani Demiurge yaratıcı bir tanrı olarak kulli bir anlam dünyası olarak duyular alemini ve ferdi ruhları dünya sahnesinde yaratarak onlara farklı roller vermiştir.⁷¹ Fakat Gnostisizm bu kavram ve konsepti benimsemiş olsa da niteliğini ve içeriğini radikal bir şekilde değiştirdi. Genellikle bir çok farklı Gnostik mitolojide Demiurge ülvi-ilahi alemden maddi aleme düşmüş ilahi bir elçi ve adil-gaddar bir yaratıcı arketip olarak teorik bir biçime dönüştürülmüştür. Aynı zamanda Hristiyan Gnostiklerden olan Messelianlar ise Demiurge kavramını kötülüğün, kaosun yaratıcı sıfatı anlamında Şeytan olarak ifade etmişler.⁷²

Böylelikle taşınmaz bir İlk Tanrı, nous ya da zihin, bir ya da iyi düşüncesi yaratılmıştır. Ondan türetilmiş, hareket halinde olan ve bu nedenle aşağı olan bir Dünya-Ruh veya Demiurge kabul edilmiştir. Dünyayı yaratan ve yöneten varlık budur. Ayrıca hem Yeni Platoncular hem de Gnostikler bu bağlamda kötülüğün, kaosun yaratıcı sıfatı anlamında daha düşük gerçeklik türlerinin tanrısallıktan sudur (tecelli) ile ortaya çıktığı fikrini paylaştılar. Bu düşünce kaynaktan daha ileri giderken tanrısallığını kaybetmiş ve bu fikir şüphesiz Platona atfedilmiştir. Bundan başka Platonizm görünür maddi dünyanın geçici ve aldatıcı mahiyetini öğretir. Bu kavram Hristiyanlık için temel hale gelirken, Gnostik sistemler içinde özel bir güce sahipti. Bu da çoğu zaman kendini

⁶⁸Birger A.Person (2011). *Gnosticism as Platonism*,Cambridge University Press, ss. 216-218.

⁶⁹Ş. Gündüz, (1997), *Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi*, İstanbul; Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 144.

⁷⁰Platon (1989), *Timaios*, (çev-E,Güney), İstanbul;MEB (Batı klasikleri), s. 29.

⁷¹Dr. J. Zandee (1961). *The Terminology of Plotinus*, Netherlands, s. 24.

⁷²Steven Runciman (2009). *The Medieval Manichee*,England; Cambridge University Press, s.22.

yanılsamadan kurtarma ihtiyacını öğretti. Bu ders genellikle uyku ve uyanış metaforlarıyla öğretilmiştir. Maddi dünyayı gerçek olarak kabul ettiğinde, ruh, Kurtarıcı'nın onu uyandırdığı bir uyku durumundadır. Bu fikir, uykunun böylesine önemli bir sembolik rol oynadığı birçok Yeni Ahit pasajından da destek kazanmıştır.⁷³

Gnostik düşüncenin Platonik gelenekten etkilendiği diğer bir mesele ise Hipostaz terimidir. Hipostaz kelimesi bir şeyin gerçekte ve temelde ilkin maddesi anlamına gelmektedir. Platon kendi varlık anlayışında eşya ve nesnelerin eidosu olarak tanımladığı modeli Gnostikler kendi ontoloji anlayışlarında Arconların Hipostasisi (özü,gerçekliği) bağlamında kullanmışlardır. Aynı şekilde saf bir varlık alanına doğru kendi potensiyelini aktüalize edebilen mistik yükseliş tekniği de Platonizmin farklı bir damarıdır.⁷⁴

Bütün bu sürece genel olarak bakıldığında Gnostisizm Platon ve Yeni Platonculuğun kavramsal yapısından alınan öğelerle aşkın-transandental varlık dünyalarını ontolojik ayrımlarla yapılandırdı.Simon Maiği görülmektedir. Böylece ilahi dünyanın tecelli, yayılma, açılım ve zihinsel kendini yansıtmaya gibi varoluş boyutları içerisinde kendi varlık dünya görüşlerini temellendirebilmişlerdir..

1.2.5.Gnostisizm ve Zerdüştlük Tartışmaları

Bazı akademisyenler, Gnostisizm dallarının genel olarak Suriye mistik doktrinlerini ve muhtemelen Orta Asya'nın gizemli doktrinlerini takip ettiğine inanmışlardır. Bu konuda Babil'in kozmoloji ve büyü geleneğinin ciddi anlamda etkisinde kaldıkları söylenebilir. Kozmosun kökeninde karşıt ilkelerin ikiliği olan Gnostik sistemlerin İran'ın Zerdüştlük düalizmi tarafından etkilenmiş olma ihtimalleri araştırmalarda ciddi varsayım olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişen ticaret yolları ve zamanın akıcı ticareti nedeniyle, birçok Gnostik bu Pers metafizik dualizmi ile temas etmiştir. Ayrıca unutulmamalı ki, İran (Farsça) ve ‘istik kültürü, Mesih'ten yüzyıllar önce Suriye-Filistin bölgesinde iki farklı ve önemli metafizik düşünce çanağı olmuştur.⁷⁵

⁷³Birger A. Person, 2011, **a.g.k.**, s. 220.

⁷⁴Birger A. Person , 2011, **a.g.k.**, s. 222.

⁷⁵K. Rudolph, 1984, **a.g.k.**, s280

Genelde gnostik yapılanmalarda Zerdüştlüğün düalistik boyutunun önemli bir etki alanı vardır. Bu anlamda Yahudi apokalipsizminin ‘‘İran-Zerdüşt’’ dini fikirlerinin etkisi ile şekillenmesi ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Bu konuda dinler tarihi araştırmacısı olan Kurt Rudolph şöyle yazar; *‘‘Yahudi Kıyamet düşüncesi ‘‘İran-Zerdüşt’’ dini fikirlerinin katkısı olmadan ortaya çıkamazdı fikri din tarihinde yapılan araştırmaların güvenilir sonuçlarının bir parçasıdır. Bunlar her şeyden önce eskatolojik yargı, ölümlerin diriliş, çağların şeması ve düalizm fikrini içeriyor.’’*⁷⁶

Burada meselenin önemli ve bağlantısal tarafı Zerdüştçülük kaynaklı olan düalizmin, diriliş ve hesap günü gibi kavramların, Gnostisizmde de karşımıza çıkıyor olmasıdır. Zerdüştçülüğün düalist bir dünya anlayışına sahip ilk evrensel din olduğu genel olarak kabul gören bir varsayımdır. Zerdüşt bugün manevi hayatımızda önemli bir yer tutan bireysel mühakeme, cennet ve cehennem, bedenın toprakla buluşmasıyla ruhun ebedileşmesi, hesap günü gibi kavramları yaratan yaygınlaştıran kişidir. Tüm bu kavramların Gnostisizmde de belli bir yeri ve etkisi olduğu bilinmektedir. Bu dinin düalizm problemine getirmiş olduğu yanıt basit ve tektir. Burada tek bir iyi tanrıdan söz edilmektedir. Bu tanrı Ahura-Mazdadır. Onun altında da eş görümlü ikiz güçler vardır. Bunlar iyi ve kutsal ruh olarak bilinen Spenta Mainyu ve kötüleyici-yıkıcı ruh olarak bilinen Angra Mainyudur. Ahura Mazda’nın tüm eylemleri iyi olsa da, her türden kötülük ona bağı bir güç olan Angra Mainyu’nun etkisiyle gerçekleşebilmektedir. Ne var ki bu kötücül ruh tarihsel akışın sonunda zorunlu olarak yok olacaktır ve gerçek sonsuz aydınlık da o anda başlayacaktır.⁷⁷

Bu çift Tanrı anlayışı asırlar sonra Gnostisizmde de farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Zerdüştçülüğün bu tür düalist varoluş boyutları içerisinde yaradılışı izah etmesi sonradan benimsenerek Gnostik yapının içerisinde İranlı Gnosis olarak nitelendirilmiştir. Çünkü karakteristik düalizm iki ilkenin (ışık ve karanlık, tanrı ve şeytan, iyi ve kötülük) Zerdüştlük’te öğretildiği gibi, Gnostisizmde de sistemin ana özelliğı haline gelmiştir. Kuşkusuz bu İran düalizmi genel olarak Gnosis için tipik olduğu gibi, maddenin, bedenın ve ruhun ontolojik bir karşıtlığına dönüştürülmesiyle kesin olarak değiştirilmiştir. Fakat kıyamet anlayışı İran düalizm biçimini temsil etmemiş ve esasen Gnostik bir özellik olarak görülmüştür. K.Rudolph’un belirttiğı gibi;

⁷⁶K. Rudolph , 1984, **a.g.k.**, s. 283.

⁷⁷S. Martin ,2010, **a.g.k.**, s. 29.

*“İran'ın katkısı sadece kozmolojik değil aynı zamanda antropolojik düalizmdir. Bu nedenle, bir dizi Gnostik fikir, kısmen dolaylı olarak (Yahudilik yoluyla) bile olsa İran'ın arka planına karşı ortaya çıkmış gibi düşünülmelidir.”*⁷⁸

Gerçek tanrı maddi dünyanın dışında konumlanırken, Yaratıcı Tanrı olarak bilinen tanrı çoğu kez kibirli ve etkisiz bir tanrı olarak sunulmuştur. Bu tür yaratıcı tanrı süreç içerisinde Demiurge adı altında Gnostik kozmolojide kendi yerini almıştır. Sonuçta Gnostisizm bu fikirlerden büyük ölçüde etkilenmiş ve bir çoğu Yahudi-kıyamet düşünce filtresinden geçmiştir. Dünya olaylarının mevcut durumu göz önüne alındığında, Yahudi dininin İran dini fikirlerinden büyük ölçüde etkilendiğini düşünmek belki zor olabilir. Ancak, olaylar başka bir dönemde ve başka bir zamanda gerçekleşmiştir. Aslında bizler dönemin kültürel alışverişindeki dinamiki bilmediğimizden problemi öncelikle yanlış düşündüğümüzden dolayı bu duruma şüpheyile yaklaşıyoruz. Fakat aynı İran mistisizminin İslam'ın kökeni ve gelişimini de etkilediği düşünüldüğünde konu bir ironi haline dönüşmektedir. Aynı İran bir zamanlar, İsrail halkının, Yahudilerin dostları ve destekçileri olarak sürgün edilen Yahudilerin evlerine dönmelerine ve tapınaklarını yeniden inşa etmelerine izin veren Kyrus⁷⁹ (MÖ 559-530) yönetimindeki Perslerdi.

1.2.6.Gnostisizm ve Buddizm Tartışmaları

Bütün bu arka plan tartışmalarında Buddizm de kendine yer edinmektedir. Nitekim, İngiliz bilim adamı Edward Conze, Gnostisizm'in Kurtarıcısının Hristiyanlığın İsa'sından daha çok Buda'ya benzediğine dikkat çekmekte ve Hristiyanların (özellikle Tomas teolojisine mensup olanların) Buddistlerle Güney Hindistan'da temas kurdukları konusunda güçlü bir iddiada bulunmaktadır⁸⁰. Bundan başka Akdeniz havzası ile Uzak Doğu arasındaki ticaret yollarının, Hristiyanlık ve Gnostisizm arasındaki diyalog ve çatışma anında açıldığını savunmaktadır. Ayrıca tarihi belgeler üzerinden Budist misyonerlerin MÖ. 1. yüzyılda İskenderiye'de dinsel propaganda yaptıklarını da kaydetmektedir. İskenderiye'de aynı zamanda Gnostik düşünce sistemlerinin mevcut olmasını dönemin felsefi metinleri üzerinden ciddi referanslarla ileri sürerek tartışmanı başka bir boyuta taşımıştır.

⁷⁸K. Rudolph, 1984, **a.g.k.**, s. 291.

⁷⁹Lewis Bernard, (1984). *The Jews of Islam*. Princeton: Princeton University Press, s. 14.

⁸⁰Edward Conze (1967). *Buddhism and Gnosis*, Leiden; s. 72.

Genelde Budizm, düalist bir tabana sahiptir. Buda, öğrencilerine ve takipçilerine iyiye ulaşmalarının tek yolunun kendilerini dünyadan ayırmak olduğunu öğretiyordu. Barış ancak maddiliğin yok edilmesiyle gelebilirdi. Bu anlamda Gnostisizmin dünya tasavvuru da asketiktir. Zira Gnosis’de iç aydınlanma süreci dünya ile olan irtibatın kesilmesi ve nefis-i tezkiye ile elde olunan bir durumdur. Ayrıca biz Buddizm ve Gnostisizm’in arasındaki bağlantıyı Gnostisizmin hedefi düzleminde ele alırsak eğer, bu iki gelenek arasındaki temel benzerlikleri tespit edebiliriz. Bu konuda özellikle Edward Conze kesin benzerlikleri şöyle izah etmektedir; “*Ruhun bilinçliliği nihai bilinçsizlik veya mutlak anlamda fena olması durumuna yükselmesi, Budizm’deki Nirvana durumunu özellikle hatırlatır. Bilgelik iki gelenekte de hem bir erdem, hem de tanrısal bir vasıf olarak karşımıza çıkar. Gnostisizm de, Buddizm’de de efsaneleri maddi gerçekliğin üstünde tutarlar. İkisinde de anti nomian⁸¹ eğilimler vardır. İkisi de Hak tanrıyı Nirvana ile daha alt kademelerde yer alan aktif yaratıcı tanrıyı birbirinden ayrı tutarlar. Gnostik inanışta dünya kötü archounun eseri, Budizmde’de Dünya’ya kötücül Tanrı Mara hükmetmektedir. Her iki gelenek de, tekil olmayı (örn.maddi dünya) red etmeyi göze alır, tekil olanla bütünleşmeyi tercih eder, bu anlamda her iki inanç sistemi, monoist metafizik anlayışına sahiptir*”.⁸²

Bundan başka Gnostik metin olan Thomas İncilinde ruhun bu bedene gelişi ve yeniden arınarak aslına uruc edeceği konusu, kendiliğinde Buddist metinlerdeki asketik felsefenin temel düşüncesini yansıtır. Hatta “*Thomas İncili*” ve “*Mücadeleci Thomasın İncili*” adını taşıyan diğer Gnostik metinlerde “Gnostik Hristiyanlığı” Mezopotomya ve Hindistan’a taşıyan havari Judas Thomas’a özel ve önemli bir otorite verilmektedir.⁸³ Şimdi buradan çıkan sonuç itibariyle söyleyebiliriz ki Gnostik Hristiyanlık Hindistan’da Judas Thomas tarafından temsil edilmiştir. Buddizmle ilişkisinin de bu perspektifte ele alınması mantıksal bir sonuçtur.

Öte taraftan eğer Edward Conze ticaret yolları ve bilgi sızması konusunda haklıysa, muhtemelen bu doktrinler Hristiyanlığın gelişmeye başladığı ülkelere taşınmıştır. Fakat hiç kimse, Hristiyan düşüncesinde veya Gnostik mitolojisinde Budist etkisi olduğunu kesin olarak söyleyemez, ancak olasılık durumu bile oldukça ilgi çekicidir. Sean

⁸¹Anti nomian-Ahlak kurallarına karşı gelen kimse. Yani Eski Ahit’in ahlaki kanunlarının Yeni Ahit’te ortaya konulan doktrinler tarafından değiştirildiğine inanan düşünce şekli.

⁸²S. Martin, 2010, **a.g.k.**, s. 197-198.

⁸³Conze, 1967, **a.g.k.**, s. 74.

Martin'in eserinde belirttiği gibi, bu bağlantıyı bazı Gnostik metinlerde, örneğin Thomas İncilinde (örn. Judas Thomasın Hindistan'da faaliyyetde bulunması) ortaya çıkaracak ipuçları vardır.⁸⁴

⁸⁴S. Martin, 2010, **a.g.k.**, s. 199.

İKİNCİ BÖLÜM

GNOSTİK MUHAYYİLENİN YAPISI VE TABİATİ

Gnostisizm M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda Hıristiyanlığa alternatif bir akım olarak oluşurken artık ciddi bir teolojik yapıya sahip idi. Fakat Hıristiyanlığın ister sosyal yapısı ve isterse de teolojik yapısı Gnostisizmden daha derindi ve aynı zamanda geniş siyasi ve psikolojik bir zemin üzerinde geliyordu. Gnostikler, Hıristiyanlığın dahili akımına çevrilerek belli dönüşüm yaşamazlarsa mevcut kültürel yapıda kaybolma olasılıklarını farkettiler. Böyle bir durumda zemine dikkat ederek kendi bağımsız teolojik-kültürel malzemesini referans noktası yapmış ve Hıristiyanlığı kendi perspektifinde tefsir etme sürecine girmiştir. Bu bağlamda bu bölümde Gnostik muhayilenin yapısı ve tabiatı üzerinde durmaya çalışacak, Gnostik düşüncede mevcut olan arketipsel yapının zengin Hıristiyan teolojisini nasıl özümlediğini, içselleştirdiğini ve karşısındaki derin yapıya hangi yönden sızdığını ele alacağız.

2.1. Gnostik Muhayyilede Mitin Yapısal Mahiyeti

Gnostiklerin mitolojiyle olan ilişkileri izole edilmiş bir olgu değildir ve doğu kaynaklı etkiler vasıtasıyla da açıklanamaz. Bu anlamda yapısal olarak hem senkretik hem de kendine mahsus bir özerk yapısı vardır. Gnostik düşünürlerin mitolojik materyali farklı kaynakların müsait dini geleneklerinden aldıkları doğru kabul edilecek olursa, genelde bunları, yeni anlamlar vererek değiştirdikleri de aynı ölçüde gerçek olarak geçerlidir. Bu dünyanın gerçeklerinin temelleri olduğu ve onların belli hikaye formları, altı çizilen düşüncelerindeki yapı ve çeşitlendirilmiş değerlerinden dolayı Gnostik mitlerin hak sahibi oldukları doğruysa, onların içeriğinin insani değerler bakımından tarihsel bir yanı bulunmaktadır. Dolayısıyla insan tarihte var olan anlamı veya tarihin akışında anlamlandırılması bakımından özel bir yer tutmaktadır ve olguların tarihle alakasız olmadığı da aynı ölçüde doğrudur. Bu nedenle G.Floramo'nun ayrıca söylediği gibi; “*Gnostik mit artık tanrıların insanlıktan ayrı aktivitelerini değil, dağılma ve parçalanma yoluyla insanların, ferdi antropinin soyundan orjinal Anthropostan (insan varlığı) bahseder*”⁸⁵.

⁸⁵G. Floramo, 2005, a.g.k., s. 115.

Diğer taraftan Antik Hellen kaynaklarının fenomenolojik incelemeleri Gnostik mühayyilenin yapısında Antik Orfizmin belli unsurları olduğunu göstermektedir. Hatta yine G. Floramo'nun açıkladığı gibi söylersek, Gnostik mit ve onun yapısal işlevselliği yalnızca bir ataya sahiptir, o da Antik Orfizmdir.⁸⁶ Ayrıca G. Floramo, Gnostik mitin Orfizme bağlantısını ve Orfizmi kendi sistemine nasıl adapte ettiğini, farklı bir şekilde açıklar; *“Orfizmi, doktrinleri ve arındırıcı pratikleri bağlamında kutsal kitaplar tarafından esinlenen bir kitabın diniydi. Bu kutsal kitaplar, Hesiod tarafından kaydedilen geleneksel mitoloji türü görüntüsünü tersine çeviren bir formla Titanlar tarafından Dionysos'un öldürülmesinin mitolojik bir hikayesini içerir ve nakl eder. Orfik mit kaostan kozmosa, zamansızlıktan kronosa-yani zamanın tasdikine doğru olduğu gibi gelişirse, o zaman kendisini açıklamak ve aynı zamanda ilk ontolojik bütünlükten varlığın varoluşsal hiçliğine geçiş yapar. Bu anlamda gnostik mit orfik yapıdaki bu sureci kendi radikal düalizmine bir sonucu olarak adapte eder. Bu kozmos iyileştirilemez ve reddedilmek zorundadır. Bu nedenle mit kurtuluşun fonksiyonlarını üstlenir. Gnostiğe gerçek orijinini hatırlatarak ve kozmosdan nasıl kaçacağını ona göstererek kurtuluş yolunu tasvir eder. Ancak herşeyin de üstünde, bütün mitler gibi Gnostiklerinki de temel olarak varlığın mahiyyeti üzerine olan bir hikayesidir. Kişinin sahip olduğunu düşündüğü her şeyin anahtarı burada yatar. Fakat kozmosun orijini, insan için ilahinin beyanına dönüşen Anthropolos olan bir varlığın dışarıya doğru akması, tezahür etmesi ile uygundur Ve bu tezahür yalnızca, mit dönemiyle ilgili kusurlu hikaye vasıtasıyla gerçekleşebilir. Bu anlamda tarih, açıklamak ve inşa etmek için tamlıktan başlayıp eksikliğe doğru ilerleyen bir arketip olaylar dizisi gibi bu ilahi varoluşu kendi kendine tezahür ettirme mantıksal ve tutarsız kavramlarla tanımlanamaz.”*⁸⁷ Bundan başka G. Floramo'ya göre Gnostik mitolojik konular yapısal

⁸⁶Antik Orfizmi; Orpheus tarafından kurulduğu söylenen inanç sistemidir. Orpheus,Hades'in yer altı dünyasına gitmiş ve dönmüştür. Bazı tarihçilerin bu din hakkında görüş ayrımı vardır. Hades'in dünyasına gidip de geri dönmeleri ve bu durumda öteki dünyanın avantajlarını savunmaları bakımından, bazı tarihçiler erken Hristiyanlığı etkilemiş olabileceğini düşünmektedirler. Orfizmi M.Ö. 6. yüzyılda Yunanistan'da gelişmeye başlamış ve Pisagor'un görüşleriyle tamamlanmıştır. Orfizmi, ruhun tanrısallığın ve ölümsüzlüğünü, bedeninin kirliliğini bildiriyor, ölümü bir kurtuluş sayıyordu. Orfizmi'e göre içinde bulunduğumuz dünya öte dünya ile karıştırıldığı zaman önemsiz kalır. Çünkü orda her şeyi elde edebilme şansımız vardır. Platon,bilgi kuramını bu geleneğin etkisi altında geliştirdi. Orfizmi,aslında Dionistik düşüncenin reforme edilmiş halidir.Dionysos kültü,sade,ilkel,basit, spontane ve duygusal iken,Orfizmi,gelişmiş,gözden geçirilmiş,ayrıntılı ve entelektüel yanı olan bir öğretilerdir. Orfizmi inancında tanrı tektir ve hangi form ve şekilde olursa olsun evrensel ve özellikle dualistik bir yapıya sahiptir.(Daha geniş bir değerlendirme için bkz; W.K.C Guthrie , The Greeks & Their Gods (Beacon, 1954), s. 322;)

⁸⁷G.Floramo, 2005, **a.g.k.**, s. 116.

mahiyeti bakımından derin bir kültürel değişimi ifşa eder. Gnostiklerinki bilinçli ve düşünülmüş bir mitolojidir. Varoluş öncesi malzemeyi kullanan Gnostik onları karıştırarak, onlara yeni bir görev ve orjinal bir amaç verir.⁸⁸

2.2. Gnostik Dualizm

Düalizm birçok inanç sisteminde olduğu gibi, Gnostik gelenekte de ontolojik ve teolojik açıdan, maddi alemin ve bu alemin insan ile olan ilişkisini açıklamaya çalışır. Yaşantısında gerek ahlaki açıdan gerekse fiziksel açıdan acı ve ıstıraplarla karşı karşıya olan insana bunlardan kurtuluşun yollarını göstermek, Gnostik inanç sisteminde de öğretinin merkezinde yer alır. Gnostisizm, acı ve ıstırapın, sapkınlık ve delaletin, kısaca kötülüğün menşei konusunda diğer inanç sistemlerinden ayrılır. Gnostikler, kötülüğün yüce Tanrının tasarrufu dahilinde olduğunu ya da ondan kaynaklandığını kabul etmezler. Onlara göre tapınılan yüce varlık mutlak iyilik ve güzellik nitelikleriyle mücehhezdir. Kendisi her türlü kötü vasıftan uzak olduğu gibi, kötülüğe neden olması, yaratması veya kötülüğün ondan neşet etmesi de söz konusu olamaz.

Diğer taraftan Gnostisizmde de insanı ve alemini açıklamada çift kutuplu bir izaha yer verilir. Ş.Gündüz bu bağlamda düalist geleneğin farkı üzerine bir yazıda şöyle belirtir; *“İnsan ve alemdeki bütün iyi nitelikler ve şeylerin kaynağı kendisi de nitelik itibarıyla iyi olan ve genellikle Yüce Hayat, Işık Kralı gibi isimlerle anılan yüce tanrıdır. Buna karşın çeşitli Gnostik gelenekler arasında bir takım farklılıklar mevcut olmakla birlikte, tüm kötülüklerin kaynağı olarak ise maddi alem gösterilir. Ancak Gnostisizm, böylesi bir düalizm konusunda diğer düalist geleneklerden ayrılır. Örneğin Zerdüştlükteki düalizm daha ziyade ahlaki bir karakter taşır. Gnostik düalizm adını verdiğimiz Gnostiklerin düalizminde ise etik bir karakter taşımanın yanı sıra maddi aleme karşı doğrudan bir tavır söz konusudur. Gnostik düalizmde madde ve maddeden kaynaklanan her şey kötülükle özdeşleştirilir. Gnostik gelenekte hayati olan bu tasavvur, Zerdüştlükte görülmez.”*⁸⁹

⁸⁸G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s 117

⁸⁹Ş. Gündüz, 1997, **a.g.k.**, s. 121

Dünyadaki farklı durumlardan sorumlu kılınan az çok bağımsız iki tanrının veya ilkenin faaliyetlerine ilişkin çeşitli fikirlerin olması dinler tarihinin düalistik düşünce sistemlerinde önemli bir problem olmuştur. Bu anlamda dinler tarihinde varlığın düalistik yapısı üzerine en iyi bilinen konulardan biri dünyanın başlangıcına iyi ve kötü bir tanrı koyan ve bu tarihi dramada yandaşlarının yardımıyla iyi tanrının üstün olması ve zafer kazanması ile sonuçlanan Zerdüşt düalizmidir. Bununla birlikte bu düalizm esasen etik yönelimlidir. Çünkü burada dini ve ahlaki tutum olarak “iyilik ve kötülük” ruhsal ve maddi olanla örtüşmez, ama ikincisi ile iç içe geçmiştir.⁹⁰ Aşağıda da göreceğimiz gibi bu dualizm anlayışının Gnosis’in gelişmesinde büyük etkisi olacaktır.

Bundan başka felsefe olarak daha güçlü bir şekilde Platon’un düşüncesi tüm antik çağ için büyük önem taşıyan yönelimsel düalistik diagraması ile iki varoluş düzeyini ortaya çıkararak gerçekliği bölmüştür; Birincisi ruhsal ebedi idealar ve kozmosu oluşturan geçici materyal benzerleridir. İkincisi ise gerçekten de bir varoluş kaybını ifade eder. Fakat yine de yaratılışın iyi kısmına aittir. Bu ontolojik veya metafizik düalizm, aynı şekilde Gnostik’in bir ön varsayımdır. Gnostik düalizmin bu yapılardan ayırt edici farkı anti-kozmik duruşu, Yani düalistik arketipleri kavramsallaştırmasıdır. Burada görünür dünya yaratıcısı ile birlikte kötülüğün ve karanlığın krallığı olarak sıralanır. İran ve Zerdüşt düşüncesinde bulunmayan kötülük ve maddenin özdeşleştirilmesi temel bir kavram olarak Gnostisizmde ortaya çıkar. Hellen düşüncesinde de tarihi belirsiz olan bazı Orfik öğretiler dışında ruh ve beden düalizminin böyle bir anti-kozmik gelişimi yoktur.⁹¹

Dolayısıyla Gnostik düalizm kendi anti-kozmik duruşu ve kozmosun pozitif yönlerini ve güzelliğini uzlaşmaz bir şekilde reddeden anlayışıyla, Plotinus’un anti-Gnostik polemiğiyle oldukça açık olarak onaylanan antik düşünce modelinin bir karşıtı olarak diğer ucuna yerleştirilir. Hiç kimse bu dünyaya sanki güzel değilmiş ya da maddi varlıkların en mükemmeli değilmiş gibi yaklaşmamalıdır.⁹² Gerçekte Plotinus’a göre kozmik varoluş ilahi inayetin ürünü olarak çok güzeldir ve ondan daha güzeli de yoktur. İşte büyük filozofun ‘*Enneadlar*’ eserinde kozmosun mükemmeliğini kabul etmeyen

⁹⁰K. Rudolph, 1984, **a.g.k.**, ss .59-60.

⁹¹A. M. Armstrong,(1984), *Platonic dualism,gnostic and christian*,Amsterdam,Free University Press, s. 92.

⁹²Plotinus (2008). *Enneadlar*. (çev;Haluk Özden), İstanbul.Ruh ve Madde yayınlar, s. 35.

Gnostiklere karşı saldırısının temeli budur; “Gnostikler kozmosun otoritelerini tenkit eder ve hafife alırlar, kendi cahil yarı-tanrılarını Platon’un dünya ruhuyla bir tutuyorlar. Fakat anlamıyorlar ki, gerçekte kozmos bile Tanrıdan gelir ve ona döner. Bu nedenle dünyanın mahiyetini ayıplayanlar ne söylediklerini ve küstahlıklarının kendilerini nerelere götürdüğünü bilmezler. Hangi dindar insan tanrının bu dünya ve içindeki yaratıklara nüfuzettiğini yalanlayabilir.”⁹³

Gnostikler için kozmos kötülüğün bir enkarnasyonudur. Plotinu’sa göre, Gnostikler bu yolla apaçık bir paradoksun kurbanı olmaktadır. Eğer Gnostikler kozmosun tamamen ve birdenbire tek olandan kaynaklanan Nous vasıtasıyla iletilen ve amacı dünyayı kalıcı, değişmez güzelliğinde pozitif yönüyle muhafaza etmek olan sonsuz aydınlanma sürecinin bir sonucu olduğunu kabul etmiyorlarsa, o zaman Gnostiklerin dünyayı istila ettiğine inandıkları kötülüğün kaynağı nedir? Veya genellikle kötülük nereden gelir? Gnostik karşıtlarınca verilen ve Plotinus’un çok iyi anladığı cevap son derece radikaldir; “Kötülük kutsalın kendi bağrından , evrenden, Gnostik mitlerin süpekülatif olarak en cüretkar konusu olan çokluğun ve ilahi mükemmeliğin dünyası Pleromadan kaynaklanmaktadır.”⁹⁴

Gnostiklerin göze çarpıcı düalizmi ve kötülüğün kaynağını açıklayan hikayelerindeki yol, tezimizin ileri bölümlerinde ilgi odağımız olacak ve Gnostik kozmoloji ve kozmogoni gibi konuların izah olunmasında önemli bir zemin yaratacaktır.

2.3. Gnostik Kozmoloji ve Kozmogoni

Dünyanın dış yapısıyla ilgili Gnostik görüşün vizyonu, Geç Antik Çağ’dakinden çok da farklı değildir. Gnostisizm, dünyayı kadim kozmik bir sistem olarak önceden var sayar, ancak onu tamamen farklı bir şekilde yorumlar ve bazı yeni detaylar sunar. Plotinus bu sistemi şöyle açıklar; “Yeryüzü, jeosantrik (yer merkezli) sisteme göre merkezinde kozmos, hava ve sekiz göksel küre ile çevrilidir. Bunların ötesinde, kendi derecelendirilmiş dünyaları ile "bilinmeyen Tanrı", Pleramo ("doluluk") alemi yatıyo.”⁹⁵

⁹³Plotinus, 2008, a.g.k., s. 38.

⁹⁴Plotinus, 2008, a.g.k., s. 82.

⁹⁵Plotinus, 2008, a.g.k., s 84

Genellikle Gnostik evren üç yönlüdür; Hippolytus bize grubun öğretilerinin tasvirini sunar; “Evren üç bölümü olan birdir. Onların üç bölümünün bir parçası kelime tarafından sonsuz sayıda parçaya bölünebilen büyük kaynak gibi tek bir ilkeye benzer. Onlara göre ilk ve en önemli bölünme teslistir ve mükemmel iyilik ve babalığa ait güç olarak adlandırılır. Ancak onların teslisinin ikinci unsuru kendilerinden kaynaklanan sonsuz sayıda güçler mesafesindedir. Üçüncü unsur ise tikeldir. Birinci doğmamıştır ve iyidir. İkinci iyidir ve varlığı kendindendir. Üçüncü doğrulmuştur. Böylece onlar açıkça üç tanrı ,üç kelime,üç akıl,üç insan hakkında konuşurlar.”⁹⁶

Bu ve buna benzer Gnostik metinlerin yapısal tasvirlerinde Gnostik kozmolojinin ontolojik ve zamansal boyutları işlenmiştir. Bu aşamada konunun biraz daha ayrıntılandırılabilmesi için Gnostik düşünce sisteminde kozmogonik yapının nasıl çalıştığı ve bu yapıda mevcut arketipsel modellerin işlevsel mahiyetine dikkat çekerek, sonraki dönemlerde Hıristiyan teolojik yapıyla olan benzerlikleri ve Hıristiyanlığın bu tür arketipsel modeller üzerinden nasıl Gnostik dönüşüme maruz kaldığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Yukarıdaki metinde veya başka Gnostik metinlerde üç parçaya bölünmüş bir kozmik gerçeklik belirtilmektedir. Bundan başka realitenin açıkça uzlaştırılmaz seviyeleri arasında bağlayıcı görevi yapan elverişli bir orta alan vardır. Varoluşu kendisinden olduğu için bir bakıma yaratılmamış olan Pleromatik dünyayla yaratılmışlar dünyası zıtlar olarak konumlandırılır. Bu iki dünya arasında bilinçli bir şekilde kendisini yaratmaya teşebbüs etme günahına sahip, +aeonların sonuncusu Sofia’ya bağlı bir orta dünya bulunmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi üç parçaya bölünmüş benzer bir yapı kendisini ilk, en mükemmel tezahüründe ilahi hiyerarşide, tesliste yeniden ortaya çıkaracaktır.⁹⁷

Üçlü diagramaya bölünmüş Gnostik kozmolojinin zaman kavramına nasıl etki ettiğini G. Florami şöyle tarif eder; “Başlangıcın mitolojik temel zamanını Gnostiğin hayatını etkileyen bir orta zaman takip eder. Bunu da zamanın kesin ayrışmasından önce gelen son zamana bir giriş takip edecektir. İnsanlıkta da üçlü bir bölünme vardır; Hyle ya da maddi unsur ile hava ya da manevi unsur arasında bir de fiziksel bir unsur bulunmaktadır. Bununla birlikte bu evreni ill bakışta birbirleriyle çelişen katmanlar

⁹⁶J. M. Robinson (1997). *Nag Haummadi Library in English*. s.107.

⁹⁷G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s. 123.

halinde parçalanmış gibi görünebilen tek bir kanun yönetmektedir. Bu dünyayı ilahi pleromadan ayıran ve manevi realiteyle maddi realiteyi zıtlastıran düalizmin altında, özelde bize tanıdık kavramsal bir figür kullanan ve yücelten tek tanrıci yaklaşımını anlaşılmaz hele getiren temel bir düşünce eğilimi vardır; Aracı ya da Gnostik terimlerle söylersek ‘suret’⁹⁸.

Ya da bir başka anlamda söyleyecek olursak; Hakikat dünyaya yalın olarak değil, farklı tezahür ve tecellilerde gelir. Bir anlamda kozmosumuz ilahi dünyanın yansımış bir projeksiyonudur. Burada üst alem kendi varlık kodlarını bazı aracı gruplar vasıtasıyla pasif ve edilgen madde üzerine empoze etmektedir. Ayrıca bu tür bir kozmik anlayış, Valentinyan ve Sethian⁹⁹ gibi belli Gnostik düşünce sistemlerinin kozmolojik tasavvur yapıları üzerinde de etkili olmuştur. Söz konusu Gnostik düşüncenin derinliklerinde yarı-tanrının insanı, varlığı yarattığını ve dünyayı şekillendirdiği arketip modeller gizlidir. Bu sebeple kişi hakikati keşfetmesi için bu modellere dönmek ve bu ideal formlar hakkında etraflıca düşünmek ve üst ilahi aleme nüfuz etmek zorundadır.¹⁰⁰ Pleromatik dünyanın karmaşıklığı ve zenginliği, bunların içlerindeki kişilerin özel hipostatik tabiatları ve isimleri, sıfatları ve fonksiyonlarındaki çeşitliliğin sonucu olarak şaşkınlığa ve karışıklığa sebep olabilir. Bir anlamda Gnostik teolojinin dönemin (MÖ. 1. yy) baskın mitolojik ve teolojik yapısında (paganik kültürün senkretik mitoloji sistemleri) var olan eğilimleri tanınmaz bir hale dönüştürme dinamiğine sahip olduğu söylenebilir. Gnostik araştırmacısı H. Jonas Gnostisizmin bilinen transformasyon gücü ve kozmolojik yapısı üzerine şunları söyler; “*Tanrının birliği onun kadiri mutlak ve bütün tabiatının ispat edilmesi suretiyle belirlenir. Ayrıca klasik dinlerin çoktanrılı panteonlarındaki tanrılar, Gnostik teolojide eş benzeri olmayan, özü itibariyle vahid bir tanrının bütünlüklü tezahürünün aşağısında derecelenen formlara dönüştürülür. Pleromanın bölündüğü ve aynı zamanda da tamamlandığı varlıkların mükemmel sayısını meydana getirmek için ilahi plana göre ilahi tabiattan yayılan çok çeşitli aeon çiftleri bu başlangıç noktasından çıkar. Diğer taraftan maddi dünyanın ilahi hiyerarşide Pleromanın dışında konumlandırılması ile evren ve insanın yaratılması süreci başlar. Doğal olarak birbirini takip eden evreler manevi unsurun düşüşünü daha da ileri bir*

⁹⁸G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s. 125.

⁹⁹Valentinyan ve Sethian; M.S. 2 yüzyıldan itibaren Hıristiyanlık dahilinde mevcut olan Gnostik mezheplerdir.

¹⁰⁰Hans Jonas (1967), *Delimitation of the gnostic phenomenon typological and historical*, (Editor;Brill), London, s. 92.

seviyeye götürecek ve neticede söz konusu ruh artık karanlığın dünyasının ve insan bedeninin bir tutsağı haline gelecektir. Onu eski haline döndürmek ve mühafaza etmek için bir açıklayıcı, kozmosta dağılmış ışığın parçalarını toplamak ve onları arındırılmış olarak evlerine geri götürmek için bir kurtarıcı göndermek gerekli olacaktı.’¹⁰¹

2.4.Gnostik Düşüncede Düşüş Motifi ve Sophia Arketipi

Gnostik muhayyilede olan düşüş konsepti, Gnostisizm’in profan tarih algısında ışıkla karanlığın dualistik savaş sürecinin oluşumunu açıklayan ve dolayısıyla çeşitli Gnostik düşünce sistemlerinin alt yapısını oluşturan merkezi bir öğretidir. Gnostik muhayyilede arketipsel model olarak biçimlenmiş düşüş motifi, *Pleroma*’dan¹⁰² südür ederek varoluşsal hiyerarşinin oluşumunu ifade eder.¹⁰³

Ş. Gündüz’e göre, Gnostisizm’de ışık alemi olan *Pleroma*’dan düşüş motifiyle ilişkili olarak üç temel kategori göze çarpar; “*Bunlardan birincisi Pleroma’ya mahsus olan bazı ışık varlıklarının hata ve günah etmeleri nedeniyle tanrıdan ve bu alemde uzaklaştırılmaları modeline dayalı düşüş anlayışıdır. İkincisi Işıkla karanlığın ezeli diyalektik bir savaş, mücadele döneminde, karanlığın bu ezeli savaşta alt edilebilmesi ve onun planlarının boşa çıkarılması için ruhun (insan ruhunun) aşağı aleme gönderilmesi modelidir. Üçüncüsü ise önemli tarihsel dönemlerde çeşitli amaçlarla bazı ilahi elçilerin karanlık alemine gönderilmeleri tasavvurudur. Bazı ince farklarla düşüşle ilgili bu düşünce kalıplarının her üçüne de bütün Gnostik geleneklerde rastlanır. Düşüş motifiyle ilgili yukarıda belirttiğimiz ilk model, bazı anlayışlara göre kötülüğün görünür hale gelmesini, bazılarına göre ise yapısı gereği durgun ve pasif konumda olan kötülüğün aktivite kazanmasını başlatan bir olay olarak algılanır*”.¹⁰⁴ Burada Gnostik muhayyile düşüş arketipi ile insan psikolojisinin, iyilik ve kötülük gibi düalist bir süreç içerisinde kendisini unutmadan ve kötülüğün aktif etkisine maruz

¹⁰¹H. Jonas, 1967, **a.g.k.**, s. 94-95.

¹⁰²Gnostik metinlerde “bilinmeyen” ve “maddi aleme yabancı olan” gibi sıfatlarla anılan yüce tanrının aleminden *Pleroma* (kemal,mükemmellik) terimleriyle de bahsedilir. Bu alem Gnostik metinlerde “dünyalar” veya “aeonlar” gibi terimlerle ifade edilen birçok ilahi mekanı bünyesinde toplar. Işık alemini oluşturan bu ilahi menaların sayısı 7, 9, 365 çeşitli rakamlarla ifade edildiği gibi bazı metinlerde bunun sonsuz sayıda olduğu da belirtilir. Işık alemleri diye adlandırılan bu mekanlarda sayısız ilahi varlık, ışık varlıkları yaşar.(Daha geniş bkz; Şinasi Gündüz (1997), Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi.Ondokuz Mayıs Üniversitesi – İlahiyat Fakültesi Dergisi)

¹⁰³ Gündüz Şinasi (1997), *Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi*.Ondokuz Mayıs Üniversitesi- İlahiyat Fakültesi Dergisi., ss. 126-127.

¹⁰⁴Ş. Gündüz, 1997, **a.g.k.**, ss. 126-127.

kalmadan Tanrı tarafından kurtuluş sürecine dahil edilerek yeni varlık sahnesine geçiş yapması gözlemlenmektedir.

Hıristiyan ve Yahudi mitoloji sahnesinde düşüşün başlangıcı, ezeli, sonsuz hikmet sahibi Tanrının kendini kendinde seyr etmesiyle başlar. Tanrının sonsuz kamal sahibi olması ve sonsuz kamal olarak kendini düşünme eylemi zati olarak tecelli etmesine ve dolayısıyla kendinden ilk sudur eden sureti yaratmış oluyor. Tanrının sonsuz kamal sahibi olması ondan sudur eden ilk suretin de kamal sıfatlarını taşıması açısından Tanrıya benzer. Çünkü vahid olandan ancak vahid sudur eder. Gnostik metinlerde ise Tanrıdan sudur eden bu surete çeşitli isimler verilir. M.S.2 yüzyılın Gnostik düşünce sistemleri başta olmak üzere, Valentinian ekolü ve birçok Gnostik pasajlarda buna -Yahudi "hikmet" düşüncesi bağlamında – *Sophia* ve *Pistis-Sophia* (İmandan doğan hikmet) adı verilir.¹⁰⁵

Nag Hammadi literatürünün “Dünyanın menşei” adlı metninde ise göksel bir suret olarak tasvir edilir; “*Ölümsüzlerin tabiatı sınırsız olan birden tamamıyla oluştuktan sonra, Pistis’ten (iman) Sophia (hikmet) olarak adlandırılan bir varlık sudur etti. Sophia diledi ve ilk var olan ışık gibi bir yaratık var oldu. Ve birden bire o (isteği) ölümsüzler ve onlardan sonra varlık âlemine gelenlerle yukarı seviyeye ait olanları birbirinden ayıran bir perde gibi, yukarıda olanın arasında ortada, kavranamaz bir yüceliğe sahip olan, göksel bir suret olarak göründü.*”¹⁰⁶ Ş. Gündüz’e göre; “*Tanrıdan südur eden bu ilk ilahi varlık olan Sophia-bütün Gnostik geleneklere göre dişi bir figürdür. Sophia farkında olmadan kendisini oluşturan yüce varlığa karşı gitgide ilgisizleşmeye ve onu unutmaya başlar; zira bu dişi figür yalnızlıktan sıkılmakta ve kendisine bir eş aramaktadır. İşte onun bu hareketi, kendisinin gittikçe yüce tanrıdan ve ilahi alemde uzaklaşmasına ve ışık alemiyle karanlık aleminde bir ara alem oluşturmaya yol açar. Gnostik düşünceye göre, yüce tanrıyı veya ilahi öğretiyi unutma ve buna karşı ilgisizlik şeklinde de olsa hata ve günah, kişinin kirlenmesine ve ilahi alemde uzaklaşmasına yol açar.*”¹⁰⁷ Dolayısıyla Sophia’nın Tanrıyı unutmasıyla onu Işık alemi olan Pleromadan kaotik dünyaya sürgün eder. Sophia’nın Tanrının ilk tecelli olarak maddi aleme sudur etmesi, onun kaos olan dünyayla ilişkisinin motiflerine farklı

¹⁰⁵Bkn; G. Quispel (1974) ,*The origin of the Gnostic Demiurge*,*Gnostic studies*,İstanbul, s. 214.

Ayrıca bkz; JM Robinson,Brill (1997). *Nag Haummadi Library in English*. s.167.

¹⁰⁶J. M. Robinson, Brill, (1997). *Nag Haummadi Library in English. On the Origin of the World*, Leiden, s17.

¹⁰⁷Ş. Gündüz, 1997,**a.g.k.**, s 128

Gnostik metinlerde rast gelmek mümkündür. Bu bağlamda mevcut Gnostik pasajlarda Sophia'nın yalnızlıktan kaçmak için kendine eş bulması için karanlığın sonsuz boyutuna nazar etmesiyle karanlıkta kendi suretinin yansımaya vurgular vardır.¹⁰⁸

Bundan başka hemen hemen bütün Gnostik sistemlerde yüce ışık tanrısının kendisini düşünmesiyle oluşan ilk tezahürünün ya da bir diğer ifadeyle Tanrının düşüncesinin (aklının) kişileştirilmiş halinin dışı bir figür olarak düşünülmesi dikkat çekicidir. Gnostik düşünce yapısında mevcut olan bu düşüş modeli, kendiliğinde insanın varoluş halleri içerisinde günaha bağlı olma sebeplerini ve boyutlarını belli ölçüde bizlere izahını da göstermektedir. Gnostik düşünce sistemindeki üst alem olan Pleroma'dan ışık varlığının sahip olduğu nefsanî kötü sıfatlarla zorunlu olarak gölge alemine yönelmesi ve bu zorunlu yönelme sonucunda günah arketipinin beşeri bilinçte aktif sürece geçmesi ve günah olayının başlatılması Hıristiyanlıktaki asli günah motifinin Gnostik karşılığı olarak yansımaktadır¹⁰⁹. Burada önemli olan nokta Gnostik mühayilledeki günah arketipinin nasıl Hıristiyanlığın içerisine taşındığı ve kendine yer edindiğidir. İleriki bölümde daha detaylı olarak üzerinde duracağımız Pavlus teolojisindeki ilk günahla dünyaya göz açan insanın varoluşsal boyutu ve Gnostik mitte olduğu gibi belli günahlardan dolayı İlâhi alemde uzaklaşarak günah olayını başlatması, Hıristiyanlığın ise bu arketipi kendi teolojik yapısında nasıl şekillendirdiği bu sorunun en genel bağlantısının ilkin yanıtı gibi gözükmektedir.

Düşüş motifinde ikinci önemli makam Ş.Gündüzün dediği gibi; “*Ruhun kendini yeniden bulması için kaos olan madde alemine gönderilmesi düşüncesine dayalı ve özellikle varoluş ve gerçeklik sürecini açıklayan bir modeldir. Bu model temel yapı itibarıyla ışığın (yüce tanrıdan zuhur eden ışık varlığının) karanlıkta yansımaya şeklindeki, ruhun düşüşü modelinde ışık varlıklarının bizzat kendilerinin maddi-karanlık aleme atılmaları veya indirilmeleri şeklindedir.*”¹¹⁰ Burada anlaşılması gereken çok stratejik bir makam vardır. Gnostik mitolojide mevcut ikinci düşüş motifi olan Ruh'un maddi aleme düşüşü konsepti, Hıristiyanlığı Gnostisizmle bir araya getirmeye çalışan Gnostik düşünürler tarafından Hz. İsa'nın nasıl bir dönüşüme uğradığı sorusunun yanıtlanması sırasında ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan K.Rudolph'un söylediği gibi, Hz. İsa'nın insanlığı kurtaran Gnosisi ileten ilâhi varlık olarak görülmesi,

¹⁰⁸Ş. Gündüz, 1997, a.g.k., s. 129

¹⁰⁹Ş. Gündüz, 1997, a.g.k., s. 133

¹¹⁰Ş. Gündüz, 1997, a.g.k., s. 127.

zorunlu olarak kendisinin tamamen “Ruh” olmasını da zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla Gnostikler Hz. İsa’nın ilahi bir ruh olarak maddi beden olan bir cisimde yaşamasını veya neden insan gibi görüldüğünü açıklamak zorunda kalmışlardır. İlahi Gnosis ise bazı sezgisel kıvılcım taşıyan seçkin kişiler içindir. Bu sebepten Hz İsa insanlığı taklit etmiş ve özel bilgilerini seçkinlere öğretmiştir. Nitekim bazı Gnostik kozmogonik metinlerde bu makama işare edilecek örnekler vardır.¹¹¹

Düşüş mitini derinlemesine analiz edersek *Sophia’nın*, kozmik dünya ve aşağı dünya arasındaki “sınır” tarafından zapt edildiği ve helak olmaktan son anda kurtulduğu görsenir¹¹² . Bu “sınır” ifadesi, “çarmıh”, sıfatıyla yakından ilgilidir ve soteriyolojik (kurtarıcı) bir işleve de sahiptir. Çarmıh, pleromadaki sınırın bir işaretidir. Zira o, dünyayı pleromadan ayırdığı gibi, imanlıyı imansızdan ayırır. Çarmıh, Baba’yı izhar eden bir işleve sahiptir ve Valentinyan Gnostikler için sadece günahların bağışlanmasıyla değil, ayrıca maddi olandan arınmayla ilgilidir. Kurtarıcı olarak isimlendirilen, pleromanın yıldızı olan Mesih, Baba’nın isminden sonraki kelime yani logostur. O, Nasıralı İsa biçiminde görünmüştür ve sadece Pleromanın içinde değil, onun dışında da kurtarıcı bir role sahiptir.¹¹³ Buradan da görüldüğü gibi Hz. İsa arketipi kozmik pleromada özel bir misyon taşır ve özellikle Sophia’nın belirsiz ve biçimsiz duruşunu yeniden şekillendirerek onu karanlık alemde alarak pleromaya geri götürür. Bu sahnede Hz. İsa’nın kurtarıcı misyonu görüldüğü gibi *Sophia* motifi üzerine yüklenerek yeni bir arketipsel modele dönüşür. Dolayısıyla burada da Hıristiyanlıktaki “*Mesih motifi*” Gnostik mühayillenin ufuklarında ele alınmış ve farklı bir yoruma tabi tutulmuştur.

Gnostik düşüncenin düşüş motifine bir bütün olarak baktığımızda önce *Sophia* motifinin sahneyi nasıl oluşturduğuna şahit olmuş oluruz. Fakat onun düşüşü diğer “*Aeonlar’ın*”¹¹⁴ düşüşüne zemin teşkil eder ve sonuçta ilahi varlıklar pleromatik

¹¹¹K. Rudolph , 1984, **a.g.k.**, s. 150.

¹¹²Mesih, kendi kudretiyle, biçimsiz ve şekilsiz sophiayı biçimlendirir. Sophia, kendisini kaostan daha yüce bir mekâna aktaran ve sonunda eski yerine geri götürmek için aşağı inen İsa tarafından kurtarılır

¹¹³K. Rudolph, 1984, **a.g.k.**, s. 155.

¹¹⁴ Bir çok Gnostik sistemlerde “*Aeonlar*” üstün Tanrı veya Monad’ın çeşitli yayılımlarıdır. Bir bütün olarak “*Aeonlar*”, ışık bölgesi olan Pleroma’yı oluşturan ebedi varlıklardır. Pleromanın en aşağı bölgesi olan fiziki dünya ile daimi ilişkide olan ve dünya ile Pleroma arasında ilişkiyi sağlayan Pleroma’nın ebedi ruhsal varlıkları gibi gnostik literatürde geçiyor. Gnostikler İsa’nın Pleroma’dan gönderilmiş “orta seviyeli bir Aeon” olduğunu ve insanlığın onun sayesinde kayıp bilgiyi bularak kendi tanrısal kaynağına döneceğine inanırlar. (Daha geniş bir değerlendirme için bkz; <https://www.parapsikoloji.in/ezoterizm/gnostisizm>)

alemden atılmış olur. Diğer taraftan *Sophia*'nın karanlığa bakışı ve pleromatik alemin dışındaki gerçekliğe nüfuz etmesi, farklı sorunlara kapı açar. Bu sorunların en temelinde ise *Sophia*'nın suretinin karanlıkta yansımalarıyla hemen aşağıda ele alacağımız *Demiurg*'un oluşumu ortaya çıkar.

2.5. *Sophia*'nın Günahı ve Demiurge Düşüncesi

Gnostik *Sophia*'nın paradoksal ve aynı zamanda orjinal yapısı oldukça çarpıcıdır. Dönemin felsefi tekniği *Sophia* 'yı ilahi sırların bilgisi olarak yükselen şekilde yeniden tasvir etmiştir. Bu anlamda *Sophia* arketipi, Tanrının varoluşu tasarladığı süreçte temel bir arketip olarak dünya ruhunun kuramsal ikizi modelinde kozmosla bağlı ilahi fiil ve çeşitli işlevsel nitelikleri kendinde özetleyen kozmik bir mittir. Gnostik metinlerde, özellikle Valentian ve Sethian metinlerinde, *Sophia* bir kozmik yapı olarak Tanrı ile madde arasında bir ilahi tasarruf aracı, bir fonksiyon olarak konumlandırılmıştır. Bu noktada bir paradoks vardır; Kitabı Mukaddes'e ait bilgelik özelliği burada ilahi yetersizliğin en mükemmel halini ortaya koymaktadır. Nag Hammadi külliyyatının “*Apoocryphon of John*” metninde bu makam açık bir şekilde görünür; “*Bir aeon olarak Sophia kendiliğinden görünmez, Ruhun düşüncesi ve önceden bilgisiyle bir düşünce tasarlar. O, kendisinden Ruh'un rızası ve bilgisi olmadan bir benzer hasil etmeyi istedi, kendisinin erkek yarısı onaylamadığı ve kendisi de onunla fikir birliği sağlayamamış olmadığı ve Ruh'un rızası olmadan düşündüğü ve onunla aynı fikirde olma bilgisine sahip olmadığı halde hasil etti. Kendi içindeki yenilmez güçten dolayı düşüncesi boş kalmadı ve kendi görünümünden farklı ve mükemmel olmayan bir şey meydana geldi. Çünkü o, onu, onun rızası olmadan yaratmıştı.*”¹¹⁵

Sophia'nın hatası özel bir günah olan kibirden kaynaklanır ki, o erkek ilke yardımcı olmadan yaratmaya cüret etmiştir. Fakat onun çift cinsiyetliliğin uyumunu bozmaya iten nedir? Metin bu konuda görünmez bir dinamizme sahiptir. Yani o yalnız kendisinde çıkar. Bu kesin detay onun günahının tabiatı konusunda şüpheye yer bırakmaz. Bundan başka burada “*kutsal günahkar*” kavramı Gnostik *Sophia*'nın paradoksal mahiyetini ifşa eder. *Irrenaeus*'un dediği gibi; Barbelo Gnostikler ilk melekten “*Sophia* ya da *Prunikos*” “*Kutsal Ruh*” meydana geldiğini belirtmişlerdir.

¹¹⁵JM Robinson, Brill (1997). Nag Hammadi Library in English. *Apoocryphon of John*. Leiden, s. 25.

Nitekim Sophia'nın bakir ve kutsal ruhunun bu nedenle iflah olmaz bir halde günaha bağlılığı vardır. Bu sebeple İrenaeus'un daha sonradan *ophites* olarak adlandırdığı bazı Gnostikler tipik bir Valentinci çözüm üreterek ve iki Sophia'nın varlığını ön gerçek olarak kabul ederler. Gerçekte onlara göre; “*Derinin gücünde herşeyin Babası olan ve ilk insan olarak adlandırılan kutsanmış, bozulmaz ve sınırsız bir ilk ışık vardır. Ondan sudur eden Ennoia'sı onu çıkaran birin Oğlu olarak adlandırılır. Ve o insanoğlu, ikinci insandır. Bunun altındaki varlık Kutsal Ruhtur. Ve Kutsal Ruhun da altında unsurlar ayrışır. Su, karanlık, kaos. Ve onlar onu ilk Kadın olarak adlandırır. Bundan sonra, ilk adam kadın olan Ruhun güzelliğinde oğluyla sevinirken, o kadından ilk ve ikinci insanın ve ilk kadının Kutsal Ruhundan oğlu İsa olarak adlandırdıkları üçüncü bir erkek, bozulmaz bir nur alır. Çünkü o taşıyamadığı ve nurun yüceliğini içereemediğinden dolayı, onlar onun fazla yüklendiği ve sol yana doğru taşıdığı söylerler. Bu nedenle İsa annesiyle birlikte sonsuz Aeona taşınmıştır. Kadından aşır taşınan nurun izlerine sahip olan güç aşağı doğru düşer. Onlar babalardan öğretirler, ancak istekleriyle nurun bir izini korudular. Onları solda Prunikos Sophia ve Androgyne olarak adlandırdılar.*”¹¹⁶ Kısaca özetlersek yukardaki metinde yer alan bağlamlar Gnostik Hıristiyanlığın yankısında yeni bir format almış ve kendi içinde taşıdığı motifler itibariyle Hıristiyanlık tarafından derinden etkilenmiştir.

Yukardaki pasajda da görüldüğü üzere *Sophia*, tutkusundan kurtulmuş olduğu için, artık Gnosis'e göre yaratılış gerçekleştirilebilirdi. Babanın planına göre, biricik doğurulmuş olan oldukça bilinçli bir şekilde başka bir çift üretir; İsa ve Kutsal Ruh. Baba'nın Logos'un manevi oluşumu ile eş zamanlı olan Gnosisi yalnızca hakiki Pleroma'ya ancak onun dışından bir varlık yoluyla ulaşabilir. Bu nedendir ki, Kutsal Ruh İsa'nın üzerine onu yağlamak ve kutsamak için otuzuncu doğum gününde gökten inecektir. Bundan başka Kutsal Ruhun müdahalesi için yol hazırlayan aeonlar hakkında bilgi vermektir. Onun görevi onları aydınlatmak, Baba'nın Gnosisinde onları nihai olarak şekillendirmek ve onlara gerçek dinginliği sunmaktır. Onun ortaya koyduğu maddi bir dönüşüm süreci olmayıp, niceliğe ait bir dönüşümdür.¹¹⁷

Genellikle Sophia'nın günahı kadar bu kısımda alınması gereken diğer bir kavram “*Demiurge*” düşüncesidir. Valentinyen ve Sethian mitolojilerinde yarı-tanrı

¹¹⁶İrenaeus ,2012, **a.g.k.** 48

¹¹⁷G. Floramo, 2005. **a.g.k.** s. 145.

olan Demiurge temel bir figürdür. Diğer sistemlerde o tamamen yok, ya da ikinci dereceden bir öneme sahip iken, burada incelenen mitlerde o Sophia vasıtasıyla kaynağı Pleromanın yaşaması kadar takip edilebilir kompleks bir fûğür olarak sunulur. Diğer taraftan Eski Ahid'in Tanrı'sı ile özdeşleştirilen bu figürün selefleri Gnostik mitolojinin diğer figürlerinde olduğu gibi çeşitlidir ve bunun kökeninin tek bir kültürel geleneğe atfedilmesi mümkün değildir.¹¹⁸

Diğer taraftan Gnostisizmdeki Demiurg kavramı¹¹⁹ bir arketip olarak kendini büyük gören olduğuna ve gerçek yaratıcısını tanımadığına göre kör ve cahil şeklinde adlandırılmıştır. Ayrıca yaratılış sürecini bilmediği için varlık ve kamilleşme yolunda insanı da aydınlatamamaktadır. Bu durum insan oğluna özel ilahi bilginin yolunu gösterecek bir ilahi prototipi zorunlu kılmıştır. Gnostik düşünce sisteminde Tanrının ilk tezahürü olan Sophia'nın karanlık aleme şiddetli nazar ile yansıması sonucunda maddi alemin yaratıcısı olan Demiurg ortaya çıkmıştır. Demiurg prototipinin Gnostik düşüncede yaranma zemini üzerine araştırmacı M. Alıcı önemli bir tespitte bulunmaktadır; *“Kozmolojik perspektifte Gnostik muhayyile Demiurg prototipini yaratarak kötülüğün karışmış olduğu bir yaratılış sürecinden ezeli ve Yüce Tanrı'yı uzak tutma niyyetindedir. Bu olay Gnostik literatürde Yaratıcı Tanrı olan Demiurg'un evreni idare etmekte yardımcıları olarak görevlendirdiği arkhonlar hakkında geniş şekilde bahsedilmektedir. Gnostik algılamayla içinde yaşanılan bu dünya ve insan ruhunun içinde bulunduğu bu maddi beden de kaotik dünyanın bir nesnesi olması itibarıyla kötüdür. Bu nedenle Gnostikler ilahi takdirin gerçekleşmesi için bu maddi evrenden kurtulmanın yolunun kendilerine verilen Gnosis bilgisiyle mümkün olabileceği inancındadırlar.”*¹²⁰ Bu inanç gereği Gnostikler sonradan Hz İsa'yı bu bilgiyi getiren ve asil ruhları Gnosisle terbiyelendirip karanlıktan kurtulmaları için ciddi bir zemin olarak kullanmışlardır. Yani-Gnostik bilgi Hz. İsa'nın ilahi marifet bilgisi olarak insanlığa armağan oldu.

¹¹⁸Ugo Bianchi,(1980), “Observations on Valentinianism” Studies in the History of Religions, Brill, Leiden.s.105.

¹¹⁹Gnostik mitolojide “Demiurge” bir alt tanrı olarak evreni inşa eder. Fakat Demiurge, tüm bu üst alemden ve orada olup bitenlerden habersiz bir şekilde evreni inşa etmektedir. Ancak üst aelmden ve Tanrı'dan haberdar olmasa bile Demiurge de kendini yüce Tanrı sanmaktadır. Bu, Eski Ahit'in tanrısıdır. Eski Ahit'in tanrısı, yüce Tanrı değildir. O sadece evrenin mimarı ya da sanatçısıdır. Ancak üst alemden habersiz olduğundan kendini yüce Tanrı sanmaktadır. Eski Ahit'te geçen; “Ben Tanrı'yım ve benden başka Tanrı yoktur.” şeklindeki ifade onun kimliğini ifade eder. (Daha geniş bilgi için bkz.; Ömer Yıldırım (2019), *Felsefe Ders Notları*. Atatürk Üniversitesi Sosyoloji Bölümü. Açık Öğretim ders kitabı)

¹²⁰M. Alıcı (2010). *Nag Hammadi Literatüründe Gnostik Kozmogoni*, Milel ve Nihal dergisi 7 (3), s .163.

Sonuç itibarıyla Sophia'nın düşüş motifi ve Demiurge arketipi, daha sonra Hristiyanlıkta karşımıza çıkacak günah kavramının ve kurtarıcı motifinin şekillenmesinde, içeriğinin yeni bir mahiyet kazanmasında temel faktör olacaktır. Bu manada ki hikayeye göre Sophia, sadece düşünme yoluyla Babayı bilmek, tanımak ister ve bunun sonucunda pleromanın dışına atılırken, aynı zamanda cehalet içinde kalır ve ıstırap çeker. Ancak Sophia yaptığından pişmanlık duyarak tövbe eder ve bunun sonucunda Tanrı ona acıyarak, ona kendi bilgisini yani gnosisi ulaştırması için Mesihi gönderir. Sophia'nın düşüşü, tövbesi ve kurtuluşu, aşağıda göstermeye çalışacağımız Pavlus teolojisinde merkezi paradigma olan Kurtarıcı modelinde temel malzeme şeklinde kullanılır.

2.6. Kozmogonik Motiflerde Gnostik Çeşitlilik.

Genellikle Gnostisizmin kozmogoniye ilişkin açıklamalarına bir bütün olarak baktığımızda iki merkezi mesele ortaya çıkmaktadır; Gnostik yapıya ait olan bir arketipin Hristiyanlaşma dönüşümü ve Gnostik düşüncenin Hristiyanlığın teolojik yapısına etkisi. Her iki bakış Gnostik kozmogonik metinlerde merkezi ve önemli bir tutuma sahiptir.

Bu anlamda yukarıda söylediğimiz motifleri G.Florama'nın belirttiği gibi Basilides'in M.S. 2. yüzyılda yaşamış ünlü bir Gnostik düşünür olan Basilides'in sisteminde görebiliriz; “*Basilides'in kozmogonik metninde varolmayan Tanrı, dünyayı yaratmayı istediğinde, dünya için bütün meniyi taşıyan tohumu hızla aşağıya attı, yani üç ilkenin kendisinde meydana geldiği maddi olmayan cevheri çıkardı. Basilides bunu oğulluk olarak adlandırmaktadır ve bunlar Tanrı ile her şekilde özdeştiler. Bunlardan ilk ve en esrarengiz olanı ezeli olan Tanrıya geri döndü. (O Baba Nous'u temsil eder). Daha donuk olan ve yukarıya dönemeyen ikincisi, kendisine kanatlar temin eder. Basilides onu Kutsal Ruh olarak adlandırır ve böylece aslı Platoncu olan bir motifi Hristiyanlaştırmış olur. Bazı Sethian sistemlerinde ise kozmogonik perde gibi yukarı alemle aşağı alemi ayıran bir gök kubbe, yani bir ara bölge vardır. Arınmaya ihtiyacı olan manevi özü temsil eden en donuk üçüncü oğulluğa gelince, o fayda elde etmek ve faydaya ulaşmak için büyük tohumlar yığınının içinde kalmıştır. Bu noktada artık dünyanın yaratılışı gerçekleşebilecektir. Basilides bu yaratılışı kopyalar. Ezeli olan Tanrının plan ve isteğine göre, tohumdan iki tane Yarı-Tanrı yaratılır. Birincisi*

kendisinden daha yüce olan Hebdomad'ı, ikincisi de sabitlenmiş yıldızların ve gezegenlerin göğü olan Ogdoad'ı yaratmakla suçlanır.''¹²¹

Yaratılış tamamlandığında kurtuluş işi başlar. İncil bir cevher formunda yukarı alemde aşağı iner ve ilk Yarı-Tanrıyı aydınlatır, sonra sırayla Meryem'in üzerine iner ve görevi manevi olarak üçüncü oğulluğu şekillendirmek olacak İsa da yeniden dirilmeye başlar. Basilides'ten alıntı yapan Hippolytus'un kendi eserinde belirttiği gibi, metnin eskatolojisinde Basilides'in kozmolojisinin daha olumlu özelliği açıkça görülmektedir; *“Böylece bütün oğulluklar yukarıya ulaştığında, o söyler ve sınırların ötesindedir. Ruh, sonra da yaratılış merhamete ulaşacaktır. Tanrı bütün dünyaya büyük bilgisizlik getirecek, böylece herşey onun tabiatıyla uygun kalacak ve onun tabiatına zıt hiçbir şey istenmeyecek.”*¹²² Bu anlamda sonsuz unutkanlığa daldırılmış olan bu dünyanın yaratılmışları, sonsuz kurtuluşa mahkum olmadıkları için diğer sistemlerin eskatolojilerini tanımlayan bu son yıkımı bilemeyeceklerdir. Bu tür Gnostik kozmolojilerde Hellenlerin sonsuz kozmos kavramının belli etkilerini hissetmek mümkündür. Sethian metinlerinde dahi kozmosun daha pozitif bir algılanışının imkanını doğrulayan izler vardır. Örneğin Gnostik kahin olan Marsanes apokaliptik adının verildiği mitinde göksel bir yolculuk esnasında ilahi sırların hazinesine girer. Sonra diğer ilhamlar arasında duyularla algılanan dünyanın her bakımından tamamıyla kurtarılmaya değer olduğunu öğrenir. G. Floramonun söylediği gibi; *“Bu anlayış büyük ihtimalle Hıristiyanlık tarafından ya da M.S. 2. yüzyılın sistemlerinin ve yazarlarının iyimser, tektanrıci temalarında daha önceden anlatılmış, M.S. 3. yüzyılda da daha açık bir şekilde ifade edilmiş olan yeni Platoncu fikirlerden etkilenen düalist Gnostik kozmolojinin geç dönemdeki bir gelişimi olsa gerektir.”*¹²³

Gnostik kozmogonik metinlerde diğer bir önemli ve stratejik konu *Ruh*'tur. M.S. 2. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın Gnostikleşmesi sürecinde Gnostikler kendi teoloji sistemlerinde *Ruh* kavramına ilişkin farklı motifleri alarak Hıristiyanlığın eskatoloji (kurtarıcı) konseptinde temel malzeme gibi kullanmışlardır. Ruh, Gnostik muhayilenin sahnesinde ilahi alemin mirasını ve karakteristik yapısını taşıyarak, cismani bedeni ise kötü huylarla şekillendirilen ilk insan, Adem'in dirilişine, başka bir deyişle cansız haline canlılık veren bir unsur olarak kabul edilir. Bu anlamda ruh, düşmüş bir ışık, bir cevher

¹²¹G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s. 171.

¹²²Hippolytus, (2016), **a.g.k.** s. 56.

¹²³G. Floramo, 2005, **a.g.k.**, s. 173.

ve esası yüce tanrıya bağlı bir varlık konumundadır. Gnostik Nag Hammadi literatüründe “*Ruh Üzerine Açıklama*” adlı metinde ruhun aşağı aleme düşmeden evvel ilahi alemde nasıl bir varlık olduğu şöyle açıklanmaktadır; “*Eskinin hikmet sahibi insanları ruha bir dişi ismi verdiler. Gerçekte ,aslında tabiatı açısından o da dişidir. Hatta, o rahme sahiptir. Baba ile birlikte olduğu muddetce bakireydi ve çift cinsiyetliydi.*”¹²⁴ Burada ruhun varoluşsal olarak karanlık ve kötülüğün menşeyi olan yer yüzüne düşüşü, ilahi kozmik planın devam etmesi için zorunlu olarak iyilik ile kötülük arasındaki ezeli diyalektik savaş sürecine rastlamaktadır. Nitekim ruhun böyle bir varoluş serüvenine başlaması, Nag Hammadi gibi çeşitli Gnostik metinlerde Adem’in yaratılış bölümünde gerçekleştiği aktarılmaktadır. Bu bağlamda Demiurg ve ona bağlı olan arkonlar (kötü güçler) kendi tabiatları üzerine insan yaratmışlar, fakat ona canlılığın temel faktörü olan ruh üflememişler. Bu olaya şahit olan Sophia kırk günden sonra Ademin cansız bedenine ruh üfleyerek ona yeni bir hayat vermiştir¹²⁵. Gnostisizmin eskatoloji (kurtarıcı) yapısının açıklanmasında önemli etkisi olan Ruh kavramı, içine düşmüş olduğu durumun ağırlığını dile getirirse de, onun temel görevi Demiurge için verilen yanıtta ortaya çıkmaktadır; “*Sen kimsin ve buraya nereden geldin? Buna o şöyle cevap verir: ‘Ben, sizin işlerinizin yıkımı için, güç merkezi olan pleromadan-ışık aleminden geldim.*”¹²⁶ Burada Ruhun Demiurg’un kimlik sorusu karşısında verdiği cevap önemli bir noktadır. Şu açıdan belirtilen verilen metinde de görüldüğü gibi burada ilahi güçlerin ilahi adalet gereği kötülüğe karşı olan mücadele sürecindeki farklı rollerinden söz edilmektedir.

Genelde Gnostik metinlerde olan farklı kozmogonik motiflere bir bütün olarak baktığımızda, Gnostik kozmogoninin varoluş ve yaratılış sürecini çeşitli yaratılış arketipleri üzerinden açıkladığı anlaşılmaktadır. Özellikle orjinal mitolojik hikayeler bağlamında bu durum Gnostisizmin senkretik yapısının anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır.

¹²⁴James M. Robinson,(1988), *The Nag Hammadi Library in English, The Exegesis on the Soul*, (W.C. Robinson and M. Scopello trc) , ed., Brill, Leiden; s .192.

¹²⁵Ş. Gündüz (1997), *Arkonların Tabiatı Üzerine*, OMU İlahiyat Fakültesi Dergisi, sa. 9, ss. 173.

¹²⁶James M. Robinson, (1988), *The Nag Hammadi Library in English, On the Origin of the World*, (W.C. Robinson and M. Scopello trc) , ed., Brill, Leiden; s. 182.

2.7. Gnostik Kurtarıcı Tasavvuru

Gnostisizmin bir akım olarak temel doktrinini onun eskatolojik kurtarıcı paradigması oluşturmaktadır. Öncelikle bu bağlamda kısaca yeniden hatırlamamız gereken nokta Gnostisizmin dualistik yapısıdır. Çünkü dualizmin radikal doğası Gnostisizmin kurtuluş doktrinini belirlemiştir. Aslında bir “*Kurtarıcı Tasavvuru*” Gnostisizmden önceki kültürlerde var olan bir anlayıştı. Özellikle Yahudiliğin mistik akımlarında ve Hellen sır dinlerinde olan bir kavramdı. Tarihsel süreçte Gnostisizm bu kavramları alıp dönüştürerek kendi yapısı içerisinde daha farklı ve orjinal bir anlama çevirdi. Hristiyanlık ise bu tasavvurla Pavlus vasıtasıyla tanıştı. Pavlus bu tasavvurun mahiyetini ve ayrıca bireyi inşa edebilecek gücünün ne derecede önemli olduğunu anladığından bu bakışı kendi teolojisine merkezi bir anlayış olarak dahil etti ve böylece Hristiyanlığı bu tasavvur üzerinden yeniden restore etti.¹²⁷ Üçüncü bölümde bu konunun ayrıntılarına değinilecektir.

Gnostik eskatolojiye göre, Tanrı bu dünyaya ne kadar aşkın olsa da, onun pnömatis (ruhsal) benliğini daimi oluşturmaktadır. Gnostik çabanın amacı, "içsel insanın" dünyanın bağlarından salıverilmesi ve onun doğal ışık alemi olan pleroma'ya geri dönmesidir. Bunun için gerekli koşul ise aşkın Tanrıya olan marifettir ve ayrıca insanın kendisi hakkında, yani ilahi kökeni, mevcut durumu ve buna bağlı olarak dünyanın doğası hakkında ilahi Gnosis'e (bilgiye) ulaşmasıdır. *Valentinyan Gnostisizmin ifade ettiği gibi; kim olduğumuz, ne olduğumuzun bilgisini özgürleştiren şeydir. Neredeydik, nereye gönderildik? Ve nereye gidiyoruz?*. Bununla birlikte, bu bilgi, kendi durumu nedeniyle insanda gizlenmiştir. Çünkü "cehalet", tıpkı dünyevi varoluşun özü gibi, sanki dünyanın varoluşunun ilkesidir. Özellikle, aşkın Tanrı dünyada bilinmemektedir ve ondan dolayı keşfedilemez; bu nedenle vahye ihtiyaç vardır. Bunun gerekliliği, kozmik durumun doğasınaÜçüncü dayanır ve onun ortaya çıkışı, bu durumu, değiştirir ve bu nedenle kendisi de zaten kurtuluşun bir parçası olur. Bu aşkın kurtarıcının görevi dünyanın yaratılmasından önce (ilahi unsurun düşüşünden ve

¹²⁷Rudolf Knopf (1914), *Paul and Hellenism*, The American Journal of Theology (Volume XVII, Number 4) Germany; s 497

yaratılıştan önce) ve düşüş tarihine paralel olarak kozmik planı belli bir gerçekliğe kavuşturmaktadır.¹²⁸

Bu şekilde açığa çıkan bilgi, basitçe "Tanrı bilgisi" olarak adlandırılmasına rağmen, Tanrı, insan ve dünya hakkında öğretmesi gereken her şeyle birlikte “*gnostik mitin*” tüm içeriğini kapsar; yani teorik bir sistemin tüm unsurlarını içerir. Bununla birlikte, pratik açıdan da , daha özel olarak "yol bilgisi" dir. Yani ruhun dünyadan çıkış yolu olup, gelecekteki yükselişi için kutsal formülleri ve gizli isimleri içerir. Bu Gnosis ile donatılmış ruh, ölümden sonra yükselir. Böylece tüm yabancı birikimlerden sıyrılan ruh Tanrı'ya ulaşır ve dünyanın ötesine geçerek ilahi öz ile yeniden birleşir. Tanrısal varoluşa gerçekleşen drama ölçeğinde bu süreç, kozmik öncesi zamanlarda tanrının kendi bütünlüğünün restorasyonun bir parçasıdır ve bu durum ilahi tözün bazı kısımlarının yitilmesiyle bozulmuştur.¹²⁹

2.7.1. Ruh ve Bilgi ile Kurtuluş

Ruh ile kurtuluş Gnostik düşünce sisteminde düalistik yapıya sahip olan insanın yeniden var olma çabasında ve dualistik zeminden çıkması için Tanrıdan gelen bir cevherdir. Gnosis'in insanı merkeze aldığı “*psukhe*” (nefs) kavramında insan eğer maddi kalıptan çıkmamışsa ve varoluşunu tamamen maddilikle sınırlandırmışsa, bu ruhunun potansiyel imkanlarından mahrum kaldığı anlamına gelir. Dolayısıyla kendi kurtuluşu için Tanrının ezeli hikmeti olan Gnosis'i anlamada ruh ilahi cevher olarak farklı bir konumda yer alır.¹³⁰ Philip İncili'nde, Rab kendi müridini şu sözlerle Gnosis'e davet eder; “*Odana git ve kapıyı arkandan kapat ve onların hepsinin içinde olana, sır olan Baba'ya dua et. Onun ötesinde, onunla birlikte başka hiçbirşey yoktur.*”¹³¹

G. Floramo bilgiye dayalı kendini kurtarma sürecini şöyle açıklamaktadır; “*Bu nedenle Gnosisin bütünlüğü, kendi arkasından kapıyı kapatabilmesi, kendisini duygulardan, meşguliyetlerden, kandırıcı günlük sıkıntılardan soyutlaması ve kendisinin gerçek tabiatının sırrının gizlenildiği kendi iç dünyasına girebilmesi koşuluyla Gnosise ulaşır kendisini kurtarması ile tamamlanır.*”¹³² Her inananın ve her ruhun aşına olduğu acı ve

¹²⁸H. Jonas, 2001 **a.g.k.**, s. 44.

¹²⁹H. Jonas, 2001, **a.g.k.**, s. 45.

¹³⁰ Bently Layton (1987), *The Gnostics Scriptures: A New Translation with Annotations and Introduction*. N.Y.:Doubleday, Garden City,s 250

¹³¹J. D. Turner (1975), *The Book of Thomas the Contender*, New York. s 100

¹³²G. Floramo, 2005, **a.g.k.**s.199

çileleri tecrübe eden Gnostiğin ruhu, bu nedenle, bu dünyanın yanıltıcı tutkularını aşmaya kendisini muktedir kılacak kanatları ve kuvveti kendi içinde bulma potansiyelinden oluşan farklı bir karaktere sahiptir. Böylece Gnostiğin kendini oluşturan parçalardan biri olan kurtarıcılık tasavvurunda hayat bulan Gnosis, bir kurtarıcı figürün eylemi için gerekli olan bilinci ortaya koyar.¹³³ Böylece belki de bütün Gnostik düşüncenin yapısında en zor ve en kompleks problemle karşı karşıya kalırız; Gnostik Kurtarıcı'nın mahiyeti, fonksiyonları ve orijini. Birçok metinde bir kurtarıcı figürün ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Valentiye'nin kurtarıcısının kaynağını Hristiyan bir kurtarıcıdan aldığı kesindir. Ancak Hristiyan olmayan metinlerin durumunda problem daha da zorlaşmaktadır. Bu noktada Gnostisizmin geliştiği ve yükseldiği tarihi-dini bağlam içinde Hristiyan kurtarıcı tasavvuruna indirgenemeyen çeşitli kurtarıcı figürlerinin var olduğu gerçeğini görmezlikten gelemeyiz. Hristiyan olmayan Gnostisizm de kendinde ait soterik-kurtarıcı figürlere sahiptir. Hellenistik Gnostik metinlerden sayılan Petrus'un Filip'e mektubunda, aeonlardan olan Ephesek'in (pleromatik bir varlık) Zostrianos'a kötülüğün zalim esaretinden kendisini kurtarmak ve içsel bir süreç vasıtasıyla hakiki varlığa ulaşmak için Gnostik olmak zorunda olduğunu açıklamış olduğu burada bir kez daha hatırlanmalıdır. Acaba Ephesek ile olan münasebet Gnostik ve ona ilham getiren arasında bir kurtarıcıya bir örnek teşkil edermi? Dahası gerçekte, Ephesek Gnostikleri kurtarmakla sorumlu güçlerin varlığını Zostrianos'a hatırlatmaya devam etmektedir; *“Bu aynı güçler dünyada mevcuttur. Her bir aeona karşılık gelen Saklanmış Olanlar'ın içinde azamet yücelir ki, dünyada olan, onların yanında güvende olabilsin. Azametler, güçlerle birlikte yaşayan mükemmel düşüncelerdir. Onlar kurtuluşun modelleri olduklarından ve kendisine ulaşan her bir kişiyi güvence altına aldığından dolayı asla yok olmazlar. O aynı güç vasıtasıyla bir modele ve güce ulaşır ve yardımcı olarak bir azametle dünyadan uzaklaşabilir.”*¹³⁴ Bu Gnostiklerin soteriolojik (kurtarıcı görüşlerinin) tasavvurlarının su altındaki kısmıdır. Kendi içinde kurtarıcı olan bir bilginin kazanımı vasıtasıyla Gnostiğin tam kalbine ilham edilen kurtuluş süreci, onun varlığına, ancak bu sürece hariçten katılan açıklayıcı ve aydınlatıcı bir kuvvet olarak konulur. Çünkü Gnosis yukarıdan bir çağrı ve aydınlık alemi *Pleroma*'dan bir ışıktır. Gnostik, kendi başına kurtuluş ehli değildir. Gnosis,

¹³³G. Floramo, 2005, **a.g.k.s.**201

¹³⁴James. M. Robinson (1988), *The Gospel of Philip*, (W.C. Robinson and M. Scopello trc) , ed., Brill, Leiden; s.46

rahmet dolu ilahi alemden yayılan veya ifşa edilmiş bilgi, ilahi sevgi, ya da iyiliktir. Bu nedenle o bir ilham vericiye, Gnostik kurtarıcıya ihtiyaç duyacaktır.¹³⁵

2.7.2. Gnostik Kurtarıcı Tasavvurunun Bir Arketipe Dönüşmesi

Gnostisizmde kurtarıcı denildiğinde ne kastedilmektedir? Pek çok farklı metindeki çeşitli görüşleri birleştiren filolog *Richard Reitzenstein* tarafından belirtilen Gnostik kurtarıcı miti 20. yüzyılda teolog *Rudolf Bultmann* tarafından şu şekilde özetlenmiştir: *‘‘Pleromada olan ışık kıvılcımlarını serbest bırakmak için, şeytani güçlerin egemenliği altındaki yeryüzüne, ışık dünyasından göksel bir varlık gönderilir. Ancak bu süreç içerisinde göksel varlık düşüş nedeniyle ilk çağlarda insan vücudunda yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Ve bu kurtarıcı elçi bir insan şeklini alarak Baba tarafından kendisine emanet edilen işleri yerine getirir. Sonuç olarak, Baba'dan kopmaz. O, ifadelerinde kendini ortaya koyar ve böylece, görmenin, kendisine yabancı görüldüğü körden ayrılmasını sağlar. Kendisi onlara seslenir ve içlerinde ışık yuvalarının anısını uyandırır. Onlara kendi gerçek doğalarını tanımayı öğretir ve onlara aynı zamanda kurtarılmış bir Kurtarıcı olarak evlerine dönüş yolunu öğretir. Ve yeniden aslına yükselir.’’*¹³⁶

Gnostiğe göre yükseliş, manevi özün maddenin içine düşüşü ile zorunlu hale gelmiştir ve bu öz bu kötü durumdan kurtarılmalıdır. Bir açıklayıcı ve kurtarıcının gönderilişi de bu nedenle gereklidir. Bundan başka kurtarılan manevi özün ilk yaratıldığı hali ve onun kurtarıcının özüyle olan tabii yakınlığı Gnostik ve Hıristiyan soteriolojileri arasında birçok farklılıklar meydana getirmektedir. Gnostik kurtarıcı insanlığı Tanrı ile yeniden uzlaştırmaya değil ancak kendisiyle Gnostiği yeniden birleştirmek için gelmiştir. O, Gnostiğin yapmadığı bir günah için af dilemeye değil, ancak bir bilgisizlik ve eksiklik durumunu düzeltmek ve başlangıctaki bütünlüğü yeniden oluşturmak için gelir. Başka bir deyişle Gnostik kurtarıcı aslında kendisini kurtarmak için gelir.¹³⁷ Fakat Hıristiyanlıktaki kurtarıcı modeli tamamen başka bir mekanizma üzerinden çalışmaktadır. Özellikle Pavlus teolojisine baktığımızda günahla doğulan ferdin kendini kurtarma süreci bu sistemin temel yapısında mevcut farklılığı

¹³⁵S. Martin,2010,**a.g.k.s** 23

¹³⁶Rudolf Bultmann (2019), *History and Eschatology,The precense of eternity*, Baylor University Press,London; s34

¹³⁷Maarten Jozef Vermaseren (1979), *Studies in Hellenistic Religions*, Publisher, Brill, s 505

göstermektedir. Dolayısıyla Gnostisizm için bu durum kaderdir. Hristiyanlık için ise günahtır.

Diğer taraftan Gnostisizmde olduğu gibi Mesih ile inananlar arasında ontolojik bir kimlik yoktur. Aynı zamanda Gnostisizm’de mevcut olan Ruh’un önceden varoluşu veya ‘‘Kurtarılmış Kurtarıcı’’ motifi de Hristiyanlıkta bulunmamaktadır. Fakat herşeye rağmen Hristiyanlık için bu motif çok çekici görünmüş ve ilk önce Pavlus, daha sonra ise M.S. 2. yüzyıl ‘‘Hristiyan Gnostisizm’’ akımları tarafından Hristiyanlığa dahil edilerek ve bir arketip olarak Hristiyanlaştırılmıştır.¹³⁸

Ayrıca Gnostik kurtarıcı teolojisinde merkezi motif olan *Pistis Sofia*’yı dikkate alarak konuyu daha da açabiliriz. *Pistis Sofia* arketipinde Gnostik kurtarıcı kendi müritlerini bilgilendirerek ve onların içindeki ışığı temsil eden pnömatik (ruhani) realiteyi oluşturarak aslında karanlığa tutsak düşen kendi manevi özünü ve kendisinin bu parçasını bulmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Fakat bu örnek *Rudolf Kurt*’un söylediği gibi Gnostik soteriolojinin mahiyetini açıklamaya yardım etse de, bu durum hala soter (kurtarıcılık düşüncesi) ve onun Hristiyan karşılığı arasındaki ilişki hakkında cevabı verilmemiş bir soru bırakmaktadır.¹³⁹ Bu sorunun yanıtı bir sonraki bölümde Pavlus kimliği üzerinde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çünkü Pavlus kendi teolojisinde Hellenistik-Gnostik kurtarıcı motifini alarak farklı bir boyuta taşımış ve kendi kurtarıcı modelini yeniden inşa ederek farklı bir bağlama oturtmuştur.

¹³⁸K. King ,2003,, a.g.k.s 25

¹³⁹K. Rudolph,1984,a.g.k.s 114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.GNOSTİSİZMİN HİRİSTİYANLIĞA İLK UZANTISI; PAVLUS TEOLOJİSİ

3.1.Hıristiyanlığın Doğduğu Zemin

Hıristiyanlığın doğmuş olduğu Filistin, M.S. 1. yüzyıldan itibaren hızlı bir şekilde “leşme”ye başlamıştı. Münzevi bir yaşam tarzını benimseyen ve Ortodoks Yahudi inancına bağlı kalmayı hedefleyen farklı mezhepler bile gelişmekte olan yeni dinamik gücün etkisinden kurtulamamışlardı. Dinler Tarihi araştırmacılarından olan Kürşat Demirli bu süreci ve kültürel zemini şöyle özetlemektedir; *“Mevcut coğrafyada gerçekleşmiş olan ‘leşme’yi sadece bir Yunanlaşma olarak düşünmemek gerekir; çünkü ‘istik kültür havzası Anadolu’dan Hindistan’a kadar uzanan geniş coğrafyanın bir sentezidir. Bundan dolayı Hıristiyanlık öncesi Kumran cemaati gibi münzevi Yahudi grupları bu kültürel sentezin etkisini yansıtır. Hıristiyanlığın hemen öncesinde Yahudi ülkesi olan Filistin de bu anlamda ‘leşmiş bulunuyordu. Bu dönemde Yahudilik, gerek ibadet şekli gerekse inanç çeşitliliği açısından ‘istik senkretizmin getirdiği bütün etkileri yansıtır. Hz. İsa’dan önceki I. yüzyıl Yahudiliği bu etkileri geniş bir mezhepler perspektifinde yansıtmıştır.”*¹⁴⁰ Hıristiyanlığın hemen öncesindeki İsrailoğulları’nın mensup olduğu bu mezhepler Yahudilik için olduğu kadar onların kültürel zemininde veya etki alanında doğan, gelişen Hıristiyanlık için de önemlidir. Çünkü Hıristiyanlık kendi dahili dinamizmini bu mezhepler arasında mevcut tarihsel zemin üzerinden kurmuştur. Bu dönemde başlıca 3 mezhep vardır;

Ferusalilik; Genellikle orta sınıf Yahudi halkından oluşan ve Yahudilerin çoğunun onayını kazanmış bir mezheptir. Ferisiler özel olarak kendilerine mahsus bir tefsir geleneği oluşturmuş ve şifahi geleneğin kimlik oluşmasında bir yapı olarak yeniden restore edilmesine çalışıyorlardı. Tanrı tarafından seçildiklerini düşündükleri için mabedin ve kutsallığın simgesi olan rahipliğin ortadan kalkmasını istemiyorlardı. Fakat aynı zamanda kendilerini bir kimlik olarak Musa’nın selefleri gibi görüyorlardı. Hatta Ferisiler’in Yahudi kökenli ilk Hıristiyanlarla özel bir ilişkide olmaları ve onların ideoloji miraslarının taşıyıcıları olmaları da düşünülmektedir. Roma tarafından (M.S. 70. yüzyılda) mabedin yıkılmasından sonra Yahudi halkının toplanması, hareketlilikleri

¹⁴⁰Kürşat Demirli (2013), *Türkiye Diyanet Vakfı; İslam Ansiklopedisi.Madde; Hıristiyanlık. (cilt-17), İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.s 328*

ve yönlendirilmesi için tek manevi güç organizasyon olarak Ferisilerin mabedi olan sinagoglar olmuştur.¹⁴¹

Sadukilik; MÖ.2 yüzyılda kurulan Sadukilik daha çok Yahudi aristokrat ve zenginlerden ibaret bir topluluktur. Saduki ismini Kral Davud'un rahibi olmuş Zadok'tan aldığı yönünde farklı versiyonlar vardır. Kendilerine ait hiç bir metin yoktur. Bu sebepten başka grupların onlar hakkında olan hikayeleri üzerine farklı bilgiler vardır. Özellikle Yahudi halkının aristokrat kısmına mensup oldukları için iktidarla ilişkileri üst düzeyde olmuştur. Roma'nın M.S. 70 yılında Filistin'i yeniden işgal etmesi ve mabedi yıkmasından sonra halk üzerinde tamamen iktidarlarını kayb etmelerinden dolayı tarihten silinmişlerdir.¹⁴²

Esseniler; Şifacılar anlamına gelen Esseniler hakkında en eski bilgi Josephus'tan gelir.Yaklaşık 4000 kişilik bir topluluk hakkında Rabbinik kaynaklarda ciddi bir bilgi yoktur. Diğer farklı gruplarla karşılaştırıldığında kendilerine mahsus özel bir kapalı yapı oluşturmuşlardır. Yapı, farklı ritüel ve dini yemin modelleri ile birbirilerine sıkı sıkıya bağlı bir cemaat şeklinde olmuştur. Kıyamet gününde baş verecek tanrı mahkemesine inanarak farklı bir eskatoloji inancı geliştirmişlerdir. Yakın zamanda dünyanın sonunun geleceğine inanan grup bu anlamda özellikle apokaliptik bir cemaat gibi organize olmuştur.¹⁴³

Diğer Kültürler; Hristiyanlığın ortaya çıktığı kültürel zeminde, Yahudilik dışında birbiriyle farklı bağlantılar üzerinden ilişkide olan başlıca dört kültürel model mevcuttu. Hellen, Roma, "istik ve Pagan olarak tasniflendirilmiş bu sistemler Hristiyanlığın yayıldığı coğrafyada derinlemesine kök salmışlardı.. Bölgede şehir merkezli bir medeniyet kurmuş olan Hellen kültürünün önemli pozisyonu daha çok felsefe alanında kendini yansıtıyordu. Mevcut senkretik kültürel hayatın Hellen dünyasını nasıl etkilediğini Kürşat Demirli şöyle açıklamaktadır; "MÖ. I. yüzyıldan itibaren Yeni Platoncu felsefenin çatısı altında birleşmiş olan Aristocu, Stoacı, Epikurosçu ve Septik düşünceler bütün Hellen hayatını etkisi altında tutuyordu. Bazı Hristiyan doktrinlerinin formüle edilmesinde bu felsefelerin büyük katkısı olmuştur. Aynı dönemde siyas olarak bölgeyi hâkimiyeti altında bulunduran Roma İmparatorluğu'nun dinî ve felsefi

¹⁴¹Hans Joachim Schoeps (2010), *Yahudi Hristiyanlığı - İlk Dönem Hristiyanlığında Cemaat Oluşumu ve Mezhep kavgaları*, İstanbul. İz yayıncılık;s 43

¹⁴²Hans Joachim Schoeps,2010,**a.g.k.s** 44

¹⁴³Hans Joachim Schoeps,2010,**a.g.k.s** 46

bakımdan bu coğrafya üzerinde etkin bir rol oynadığı söylenemez. Geleneksel Roma dini umuma ait bir kült mahiyetindeydi ve şahsî niteliği yoktu. Romalı idareciler, imparatoru tanrılaştıran evrensel bir din kurmak istemişlerse de hiçbir zaman başarılı olamamışlar, fakat diğer dinlere karşı daima hoşgörülü davranmışlardır. Grek, Roma, Pagan ve Doğu kültürlerinin sentezinden oluşan ‘istik kültürün en belirgin izi sanatta ve dini alanda görülebilir. ‘istik din Attis, Kibele, Mithra gibi Doğu ve Ortadoğu kaynaklı ilahlar etrafında oluşmuş mistik bir yapıya sahipti. Bu dinlerin temel inançlarından olan, ölen ve yeniden dirilen tanrılarla kurtuluş doktrini Hristiyanlık’taki bazı kavramlara tesir etmiştir. Ortadoğu bölgesinin yerli halklarının oluşturduğu, çoğu semitik kökenli paganların dini sistemleri de Hristiyanlığın ortaya çıktığı sırada mevcuttu. Attis ve Kibele ile ilgili inançlar esas olarak büyük oranda pagan topluluklara aitti. Bununla birlikte ‘istik kültürün etkisiyle pagan dini sistemleri Gnostik bir karaktere bürünmüştü. Şu anlamda ki, dönemin farklı paganik düşünce sistemleri farklı seviyelerde Gnostisizmin senkretik bir yapı olarak şekillenmesinde rol almışlardı .’¹⁴⁴

3.2.Hristiyanlığın Gnostisizmle Karşılaşması

İnciller’deki farklı ve dolaylı referansları esas alırsak, Hristiyanlık öğretisinin Filistinli bir Yahudi olan Hz. İsa’nın tarihi şahsiyeti ve tabiatı üzerinden geliştiği, şekillendiği ve nasıl sistematize olarak döneminin diğer farklı düşünce sistemlerine etki ettiğini tesbit edebiliriz. Burada Hz. İsa’nın özellikle tarihi bir şahsiyet olması, teologlar tarafından çok önemli bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Çünkü birçok Hristiyan grubunu, Hz. İsa’nın tanrı olması fikriyatına bağlayan, onun tarihselliği bağlamında olan problemiyle ilişkisi olmuştur. Hz. İsa’nın kimliği üzerine dört İncil’in hepsi tamamıyla aynı çizgide gider. Yani Filistinli İsa bir Yahudi olarak doğmuş, Yahudi geleneklerine göre büyümüş ve kendini sonradan Mesih adlandırarak Yahudi dini geleneklerine hakaret ettiği gerekcesiyle Roma-Yahudi iş birlikçileri ve kahinlerinin kordinasyonlu planı gereği öldürülmüştür.¹⁴⁵

Daha önce de tespit ettiğimiz gibi, Hz. İsa’nın getirdiği Hristiyanlık dini mensup olduğu coğrafyada çok farklı kültürel yapıdaki bir havuz içerisinde doğmuştur. Burada özellikle paganik ve doğulu kült sistemlerinin senkretizminden oluşan ‘istik

¹⁴⁴K. Demirli (2013), **a.g.k.** s 329

¹⁴⁵K. Demirli (2013),**a.g.k.** s 330.

kültürün ekseninde yeni şekillenmekte olan Hristiyanlık Gnostisizmle farklı bir boyutta karşılaşmıştır. Şimdi burada öncelikle aydınlatmamız gereken önemli nokta, Gnostisizmin Hristiyanlıkla hangi aşamada karşılaştığı husustur. Havariler döneminde mi? Yoksa Pavlus'un misyoner olduğu aşamada mı? Dönemle bağlı dinler tarihi araştırmacılarından olan M. Elliade'nin söylemine göre; *“Gnostisizm Hristiyanlıkla aslında ilk karşılaşmasını Havariler döneminde yapmıştır. Fakat Havariler döneminde Gnostisizm henüz tam oluşmamış parçalı bir fenomen durumundaydı. Kendine mayalanmak için embioz arıyordu. Bu sebepten dolayı mevcut aşamada ciddi boyutta bir etki alanı oluşturamadı. Diğer taraftan Hristiyanlık Filistin, Suriye ve Küçük Asyanın kıyı kentlerinde (özellikle Antakya'da) gelişmiştir. Burada Pavlus öncesi ‘istik Hristiyanlık (Hevariler dönemi) dönemin Gnostik yapısıyla, aynı coğrafi bölgede Gnosis'in başlangıç noktası olarak kabul ettiğimiz Hellenistik-Gnostik bir Yahudiliğin aracılığı yoluyla temas kurdu. Bu nedenle, bu bölgede, Gnostisizmin tarihi Hristiyanlıkla ortak yaşam yoluyla devam etmiş ve zamanla M.S. 2. ve 3. yüzyılların "Yüksek Gnostik" sistemlerinin ön varsayımlarının bir parçasını oluşturan Hristiyan Gnostisizminin dünya çapında genişlemesine (İskenderiye, Roma) yol açmıştır.”*¹⁴⁶

Daha sonra Pavlusçu dönemin Hristiyanlık yapısı uygun bir ortam buldu ve böylece Hristiyanlık, Gnostisizmle farklı bir boyutta etkileşime geçti. Dolayısıyla Hristiyanlığın Gnostisizm için bir çekim merkezine dönüşmesinin veya Gnostisizmi kendi içine çekmesinin temel sebebi Pavlus'un şahsi kimliğinde aramamız gerekmektedir. Özellikle Pavlus teolojisinin Hellenistik kültürle olan bağlantılarını veya Gnostisizmin Yahudi-Hellenistik senkretizmi içerisinde şekillenmekte olan özerk yapısını çözmemiz zorunlu olmaktadır.

3.3. Pavlus Kimliğinin Önemi ve Tarihsel Arka Planı

Mektuplarında kendisini “özbeöz bir Ferisi” adlandıran ve yine kendisini “gnostik-gizli bilginin ustası” olarak tanımlayan Tarsuslu bir Roma vatandaşı olan Pavlus'un yetiştiği kültürel ortam oldukça zengin yapısıyla dikkat çekmektedir. Dahası Pavlus'un gençlik veya yetişkinlik dönemlerinde merkezi rol oynamış Anadolu, Suriye ve Ürdün-Filistin bölgesinin, zengin bir kültürel havza olarak nasıl tarihi bir rol oynadığı bilinen bir gerçekliktir. Bundan başka ilerleyen dönemlerinde Pavlus'un misyonerlik yaptığı

¹⁴⁶M. Eliade (2017), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c 2; (Çev; Ali Berktay), Alfa Yayınları, İstanbul; s 476

Makedonya, Yunanistan ve Roma'nın, Pavlus'un yaşadığı dönemlerde dinsel, düşünce ve kültürel yönden çeşitlilik içermesi de genelde kabul edilen bir durumdur. Dolayısıyla Pavlus, kapalı bir kültürel sistemde değil de, aksine çok zengin medeni-kültürel ortamda yaşamış ve bu tür zengin düşünce sistemleri içerisinde büyümüştür. Ayrıca misyonerlik faaliyeti içerisinde Pavlus'un karşılaştığı ve iletişime geçtiği çevreler, onun bizzat gördüğü, yaşadığı kültürel çevre hakkında bize bilgi vermektedir. İster Kudüs merkezli Ferisi ve Saduki mezheplerine bağlı Ortodoks Yahudiler, isterse Anadolu ve Yunanistan'daki çeşitli kolonilerde yaşayan Diaspora cemaat içerisindeki "istik Yahudiler olsun, bu tür gruplar Pavlus'un misyonerlik döneminde irtibatla olduğu merkezi muhatapları veya muhalifleri olmuştur . Pavlus'un ilişkide olduğu çok önemli muhatapları arasında merkezi gruplardan biri de Gentilelerdir. Gentileler grubu eski Ahit ve Yahudi geleneğinde "kafirler" anlamına gelen Yahudi olmayan cemaatlar adlandırılmıştır. Ş. Gündüz'ün söylediği gibi; *"Kendisini "Gentileler Hevarisi" olarak niteleyen Pavlus, her ne kadar hem Yahudi hem de Yahudi olmayan toplumlar için İsa'nın mesajını tebliğ etmekte görevli olduğunu söylese de, onun yaşamında ve tebliğinde her zaman Yahudi olmayanlar daha merkezi bir yer teşkil etmiştir."*¹⁴⁷

Burada önemli olan diğer bir nokta ise Pavlus'un özellikle misyon faaliyetinde Hellen ya da barbar asıllı farklı Hellenistik İsa taraftarlarının da önemli bir yeri olmasıdır. Kıbrıslı Barnaba, İskenderiyeli Appolos ve modern araştırmacılardan Bultmann gibi düşünürlerin "Hellenistik Hristiyanlar" adını verdiği İsa taraftarlarıyla Pavlus arasında, özellikle misyon faaliyetleri zamanında derin bir ilişki söz konusudur. Bu gruplar Pavlus'un şam vizyonu adlandırılan misyon döneminden daha önceki faaliyetleri neticesinde "Hellenistik İsa" cemaatleri olarak organize olunmuş ve Pavlus'un şam vizyonu olayından sonraki tebliği için uygun zeminin hazırlanmasında, ayrıca Gentile grupları arasında başarılı olmasında önemli rol oynamışlardır¹⁴⁸.

Pavlus'un kimliği ve onun yetiştiği çevrenin kültürel arka planı Hristiyanlığın ortaya çıktığı tarihsel bağlamda ve daha sonra Hristiyanlığın Pavlus'çu modelinde çok önemli bir faktör olarak ortaya çıkacaktır. Özellikle Pavlus teolojisini şekillendiren Anadolu'nun kültürel şehirleri ve Hristiyanlık ortaya çıkarken bu şehirlerde karşılaştığı merkezi düşünce akımları önemlidir. Genellikle Hristiyanlığın ortaya çıktığı coğrafyada yüzleştiği iki merkezi düşünce akımı vardı; Yahudilik (farklı boyutları olan)

¹⁴⁷Ş. Gündüz,2019,a.g.k.s 106

¹⁴⁸ Ş. Gündüz,2019,a.g.k.s 107

ve Paganik-Hellen sır dinleri. Yahudilik ön planda gözüktüğü de “paganik kültler veya sır dinleri” (ezoterik) imparatorluğun dini yapısını temsil ediyordu ve hatta mensubiyetini bile içeriyordu. Araştırmacı E.Caka dönemin pagan kültürünün merkezi şehirlerinin tarihsel önemleri üzerine şöyle söylemektedir; “*Dönemin Hellen kültürünün sanat, felsefe ve dini sistemleri kültürel boyutta göz önünde bulundurulduğunda pagan kültürünün büyüklüğü, etki alanı daha açık şekilde anlaşılmaktadır. Bu anlamda Pavlus’un doğum yeri olan Tarsus’un kültürel ve dini bakımdan Pavlus üzerindeki mistik etkisinin mahiyetini anlamış oluruz. Bazı modern araştırmacılar Tarsus’u İskenderiye’den sonra ‘Hellen kült ve Sır dinlerinin’ ve özellikle Stoa Okulunun önemli merkezi olduğunu tespit etmişlerdir. Bu bağlamda Pavlus’un ‘Stoa felsefesi’ ve Tarsus’da mevcut olan ‘Hellen Sır Dinleri’ ile olan ilişkisi kaçınılmaz bir olaydır. Hatta Pavlus’un, gençliğinde öğrencilik yaptığı iddia edilen Gamaliel’in okulunda dahi ‘izmin, yani Hellen unsurunun mevcut olduğu araştırmacılar tarafından aktarılmaktadır.*”¹⁴⁹ Hatta R.Wallace’in belirttiğine göre, Strabon bile “Geographika” (coğrafya) eserinde Tarsus şehir halkının siyaset ve felsefeye olan ilgisine dikkat çekerek Tarsus’ta yetişen filozoflar üzerine yazmakta ve özellikle Hellen-Paganik kültüre bağlı filozoflara dikkat çekmektedir.¹⁵⁰

Pavlus kimliğinin oluşumunda rol oynamış antik çağın diğer en büyük şehri Antakya’dır. Antakya da Suriye bölgesinin en önemli kültürel merkezi ve “leşmiş bir şehirdir. Yahudi ve Yunanlıların zamanında göç ederek yerleştiği ve kendileri için kurumlar kurdukları bu şehirde de Yahudi mistisizmi ve Hellen sır dinlerinin Pavlus üzerinde etkisi olduğu dolayısıyla tespit edilmektedir. Bunun yanında söz konusu Pavlus’un yetiştiği ortam ve tarihsel arka planda, Suriye bölgesi merkezi bölge olarak nitelendirilmekteydi. Hatta Tarsus ve Antakya bile bu bölgeye dahil edilmekteydi. Suriye bölgesi her ne kadar Hellen-Roma kültürünün etkisi altında olsa da, bölge daha çok farklı ezoterik akımları, hatta doğu düşünce sistemlerini bile kendinde taşımıştır¹⁵¹. Hellenistik kültür tarihçisi H. Dirijvers’in söylediği gibi; “*Suriye hiçbir zaman homojen bir kültürel alt yapıya sahip olmadı. Çok çeşitli batı ve doğu geleneklerini kendinde*

¹⁴⁹Eduart Caka (2014), *Bir mistik olarak Pavlus*, Doktora tezi; Danışman (Prof.dr. Ahmet Güç), Bursa;s57

¹⁵⁰Richard Wallace,W. Williams (2012) *Tarsuslu Pavlus’un üç dünyası*,Homer yayınları,İstanbul; s 197

¹⁵¹W. Williams,2012.**a.g.k.ss** 195-196

yansıtan senkretik bir kültürel havuz idi.’¹⁵² Pavlus da bu havuzda kendi düşünsel alt yapısını şekillendirdi.

3.4. Pavlus Teolojisinin Mistik-Gnostik Yapısı

Pavlus’un kimliği ve inşa ettiği Hristiyanlık teolojisinin kökenleri konumuz açısından büyük bir öneme sahiptir. Şu anlamda ki Gnostisizmin Hristiyanlığa ilk kez ciddi boyutlarda sızması Pavlus’un kimliği ve teolojik yapısı ile bağlantılı bir konudur. Bu perspektiften bakarsak Gnostisizmin Hristiyanlığın dahili yapısının dönüştürülmesi sorununa yeni bir vizyonla bakmış oluruz.. Burada ilk önce Pavlus teolojisinin mistik kökenlerinin Gnostisizmle aynı hattan veya aynı kökten gelip gelmediği tartışılmalıdır.

Modern araştırmacılardan olan H. Jonas’ın vurguladığı gibi Hristiyanlığın yalnızca sapkın biçimlerini değil, Yeni Ahit’teki düşünce biçimlerini bile, Gnostik alana ait olarak değerlendirmemiz gerekmektedir. Aslında problemi biraz daha farklı bir perspektiften değerlendirecek hem Pavlus’un ‘‘Hristiyan Mistisizmi’’nin hem de Gnostisizmin aynı temel yapıyı paylaştığını görmüş oluruz.¹⁵³ Öncelikle Pavlus teolojisinin ‘‘mistik-gnostik’’ yapısının temelini oluşturan üç farklı geleneğin nasıl senkretize olduğu belirlenmelidir. Bu bağlamda altını çizmemiz gereken nokta şu ki, Pavlus teolojisinin mistik temellerini oluşturan Yahudilik, Hellenizm ve sır dinleri, aynı zamanda Gnostisizmin de tarihi gelişim dinamizminde ciddi ölçüde iştirak etmişlerdir. Zira daha önceden tespit ettiğimiz gibi Gnostisizmin alt yapısında *Yahudilik* (apokalipsizmi) ve ‘‘*Hellenik pagan gizem kültleri*’’ merkezi faktörler olmuştur.

Böylelikle önce Pavlus teolojisinin mistik temellerinin ‘‘*Eski Ahit ve Yahudilik*’’, ‘‘*Hellen sır dinleri*’’ gibi düşünce sistemleriyle olan bağlantısını çözmemiz gerekiyor. Daha sonra ise bu teolojinin Gnostik kökenlerini ele alıp, Gnostisizmin Hristiyanlığa hem dolaylı (*Yahudilik ve paganik kültler*) hem de bizzat kendisi itibarıyla olan geçiş boyutları tespit edilmelidir.

¹⁵²H. J. V. Dirijvers (1981), *The persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria*, London; s 34-35

¹⁵³Hans Jonas (1963), *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*, Boston: Beacon. s 103

3.4.1. Eski Ahit ve Yahudilik

Yahudi bir ailede doğup yetişmiş ve eğitimini bu kültürde almış olan Pavlus'un inanç, düşünce ve davranış kalıplarının arka planında duran merkezi faktörün Yahudilik olması normaldir. Bu bağlamda E.Caka'nın tespitleri dikkat çekicidir; Başlangıçta katı bir Ferisi olduğunu ve aşırı bir İsa karşıtı olarak yaşamını sürdürdüğünü vurgulayan Pavlus, mektuplarından ve Resulların İşleri'nden anlaşıldığına göre ileri sürdüğü bütün farklı düşüncelerine bakmaksızın kendisini Yahudi geleneği içerisinde tanımlayan bir kişidir. Yahudilik dönemin coğrafyasında Hristiyanlık aleyhinde pagan düşünce sistemlerinden sonra en ciddi rakiplerden biridir. Vahiy dinlerinin en kadimi olan Yahudiliğin, bütünlüklü yapısı ile dinler içerisinde en başlıca özelliği etnik bir din olmasıdır. Hellen düşünce biçiminden farklı olarak Yahudilik pragmatik olarak bütün boyutlarıyla daha sistematik ve yaşamı daha kuşatıcı şekilde ele alan bir akli zemine sahiptir.¹⁵⁴

Pavlus misyon faaliyetleri esnasında Yahudi kahinleri ve bilginleriyle çok farklı konularda tartışmalar yapmıştır. Bu gruplar onu Yahudi geleneğinde radikal ve yenilikçi biri gibi kabul ediyorlardı. Hatta daha da ileri giderek kendisini din bozan, fitnekar, Musa'nın şariatını tahrif eden tam anlamıyla bir "heretik-zındık" olarak tanımlıyorlardı. Fakat kendisi bu tanımlamalara karşı çıkarak aksine Yahudilerin en temel konularda sapkınlık içinde olduklarını söylüyordu. Ş. Gündüz Pavlus'un yeni teoloji inşa etme sürecini şöyle özetlemektedir; *"Çarmıhta can veren İsa Mesih" dönemine kadar Yahudi geleneğinin kurtuluş için Tanrının bir armağanı olduğunu, fakat İsa'nın çarmıhta can vermesiyle birlikte yeni bir kurtuluş modelinin tarihsel yürürlüğe girdiğini, yeni bir inanç zemini olarak ortaya atmıştır. Pavlus bu yeni kurtarıcı konseptinde farklı değişimlerle eski Ahit geleneğine ait malzemelerle veya çeşitli Yahudi apokaliptik metinleriyle yeni bir Hristiyan teolojisini inşa etmekteydi. Yani Kudüs merkezli Yahudiliğin lokal-milli kurtarıcı tasavvuruna karşın, Yahudi olmayan toplumları da kuşatan yeni bir "evrensel kurtarıcı" modeli merkeze alarak bir savunmacılık yapıyordu."*¹⁵⁵ Pavlus'un aslında tipik bir "Rabbini" olduğu, kendisini ifade ettiği mektuplarında açık şekilde gözükmektedir. O kendi görüşlerini tesadüfi bir şekilde ortaya koymamıştır, aynen Yahudi Rabbinleri (bilgeleri) gibi Eski Ahite yaptığı

¹⁵⁴E. Caka ,2014, a.g.k.s 58

¹⁵⁵Ş. Gündüz,2019,a.g.k.s 111

çeşitli referanslarla desteklemiştir. Yine Şinazi Gündüz'ün vurguladığı gibi; “*Mesih ve Tanrı'nın krallığı gibi özel konularda eski Ahit'ten aldığı eskatolojik motifleri derin bir şekilde kullanmıştır.*”¹⁵⁶

Raisanen “*Pavlus ve Hukuk*” adlı araştırmasında Pavlus'un önemli şekilde incelenecek taraflarından biri olan ilahi şeriata karşı sergilediği tutumuna dikkate çekmektedir. Genellikle ilahi şeriata (Musa şeriatına) olan bakış açısı ve ilahi hukukun temelde günahı ve ölümü doğurduğu fikri dikkata alındığında Pavlus'un şariata ciddi bağlılığı olan bir Yahudi gibi yaşadığı görülmektedir. Diğer taraftan Pavlus, kurtuluş açısından İsa Mesih'in çarmıha çekilmesini, hukukun kişiyi ölüme mahkum ettiğini göstererek ve aynı zamanda bizzat bu şeriata bazı durumlarda uzak kalarak Yahudilikle olan ilişkisinin daha farklı boyutunu bize göstermiştir.¹⁵⁷ Kendisi bu durumu Korintlilere birinci mektubunda Yahudileri kazanmak için, Yahudilere bir Yahudi gibi davrandım diye açıklamaktadır; “*Kendim kutsal yaşamın denetimi altında olmadığım halde, yasa altında olanları kazanmak için, onlara yasa altındaymışım gibi davrandım. Tanrının yasasına sahip olmayan değil de, Mesih'in yasası altında olan biri olarak, yasaya sahip olmayanları kazanmak için yasaya sahip değilmişim gibi davrandım.*”¹⁵⁸ Eski Ahit metinleriyle olan bağlantının diğer farklı boyutu Pavlus'un metinleri alegorik-sembolik bir perspektifte ele alarak yorumlamasıdır. Özellikle temel konularda Yahudilerle yaptığı konuşmalarda Eski Ahit metinlerinden çeşitli tartışmalara baş vurur. Fakat bu metinlerin hem tarihsel, hem hermenötik analizi gösteriyor ki Pavlus bu konularda çok ince manipulasyon yaparak metinleri kendi bağlamlarından kopararak onlara ya yeni anlamlar yüklemiş, ya da alegorik bir tarzda yorumlamıştır.¹⁵⁹ Bu konuda Ş. Gündüz mektuplardan ve metinlerden çarpıcı örnek olarak şu bilgiler tespit edilmiştir; “*Pavlus'un Tekvin 12;7'de geçen Yahve'nin İbrahim'e ‘bu ülkeyi senin nesline vereceğim’ ifadesinin İbrahim'in soyundan gelen bütün nesli değil, yalnız bir tek kişiyi, ‘Mesih'i’ kastettiğini savunur. Son bir örnek olarak Pavlus ister Eski Ahit metinlerinde, isterse de Pavlus'un Romalılara mektubunda Hz İbrahim'e ve Hz*

¹⁵⁶Ş. Gündüz,2019,a.g.k.s 112

¹⁵⁷Heikki Raisanen (1986), *Paul and the law*, Fortress Press,London;s 199

¹⁵⁸Kor-1; 9;20-21

¹⁵⁹Michel Boittier (1966), *Christianity according to Paul*, SCM Press, London; s 112

Davud'a ait ifadeleri alıp içeriğini boşaltarak kendisinin "amelle değil, imanla aklanmanın esas olduğu" doktrini içerisinde yorumlamıştır.'¹⁶⁰

Genellikle Pavlus'un kendi teolojisinde kullandığı Eski Ahit bağlamlarına baktığımızda, merkezi konuların "*dünyanın sonu ve eskatolojik*" gözlemlere ilişkin bağlamlar olduğunu görebiliriz. Özellikle Eski Ahit'in farklı metinlerinde geçen Mesih ve onun dönemi hakkında mevcut bilgileri farklı dönüşümlere uğratarak yeniden tesis etmiştir. Örneğin, bilindiği gibi Mesih anlayışı Eski Ahit metinlerinde Hz Davud'la aynı anlam taşır. Yani Davud, Mesihin ideal bir prototipidir. Pavlus ise bu bağlamda İsa'yı İsrailin beklediği kurtarıcı olarak tanımlar.¹⁶¹ Kendisi Resullerin İşleri mektubunda İsa'nın soyunun Davud'a bağlandığını vurgular; "*Öldükten sonra bazı insanlara görüldü. Hz Davud'un soyundandı, kendisine ihanet edildi ve takipçileri için ekmek-şarap ayinini mirası bıraktı, Onu öldüren Yahudiler idi.*"(Res.İş. 13;23). Ayrıca Eski Ahitte "*İnsanoğlu*", "*seçkin*", "*kutsal*" gibi isimlerle de isimlendirilen doğaüstü Mesih toplumunun, "*en yüce azizler cemaati*" olan İsa cemaati ya da kilise ile gerçekleştiğini düşündüğü anlaşılar. Bundan başka MÖ. 2 yüzyıldan itibaren Hristiyanlığın geliştiği coğrafyada bilinen eskatolojik beklentinin özel bir modeli olan "*Yahudi Apokaliptik*" geleneğinin Pavlus üzerinde farklı boyutlarda etkisinin olduğunu modern araştırmacılardan olan H. J. Schoeps ve W. D. Davies gibi düşünürler de dikkate alarak incelemiş ve Yahudi mistisizminin Pavlus teolojisi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir.¹⁶²

3.4.2. Hellenizm ve Sır Dinleri;

Hristiyanlığın doğduğu ve geliştiği M.S. 1 yüzyıl Roma İmparatorluğu paganik düşünce sistemleri ve sır dinlerinin kültürel sentez olarak şekillendiği bir coğrafyaydı. Dönemin din algısı bugünkü batının din algısının aksine, yaşamın bütün boyutlarını içerir ve istikametlendirirdi. Araştırmacı Eduart Caka, Modern araştırmacılardan David Aune'den alıntı yaparak Roma'nın dini sistemini şöyle özetler; "*Hellen düşüncesinin de parçası olan Roma'da mevcut dini yapıyı; devlet kültürleri, iç (aile) kültürler, İmparatorluk kültürü ve sır kültürleri olarak sınıflandırmaktadır.*"¹⁶³ Bu yapı daha sonra

¹⁶⁰Ş. Gündüz,2019,a.g.k.s 114

¹⁶¹J. H. Greenstone(1906), *The Messiah Idea in Jewish History*, Jewish pub.soc.Philadelphia; s 25

¹⁶²Ş. Gündüz,2019,a.g.k.ss 115-116

¹⁶³E. Caka ,2014, a.g.k.s 59

Hristiyanlığın, özellikle Pavlus'un Hristiyanlık teolojisi için önemli bir zemin olmuştur.

Pavlus “istik kültürün ve sır dinlerinin aktif olduğu bir kültürün içerisinde büyümüş bir kişiliktir. Özellikle doğup büyüdüğü Tarsus ve Antakya farklı Hellen sır dinlerinin senkretik olarak iç içe geçtiği merkezi şehirler olarak dikkat çekmektedir. Pavlus konusunda araştırma yapan modern Dinler Tarihi araştırmacıları Hellenizmi Pavlus'un tarihsel arka planında merkezi bir yapı gibi ele almışlar ve buna göre Kûdüs'te kaldığı kısa bir zaman hariç, tamamen Hellenistik putperest bir ortamda yaşayan Pavlus'un, büyük ölçüde bu kültürel havuzun etkisinde kalmış olduğunu belirtmişlerdir. Bu bağlamda R. Reitzenstain, Pavlus'un geliştiği kültürel çevrenin doğulu senkretizm ve Hellen sır dinleri, hatta Mandeizm gibi İran temayüllü Gnostik düşünce tarafından etki altında olduğuna dikkat çekip Pavlus'un senkretik kimliğini bu faktörlere bağlamaktadır.¹⁶⁴ Shoeps gibi araştırmacılar ise Pavlus'un Hellenizmle olan bağlantısını direkt değil, diaspora Yahudilerinde olduğu gibi dolaylı bir etki olduğunu vurgularlar. Çünkü Shoeps Diaspora Yahudilerinin daha sonradan Yahudi geleneğini Hellenize ederek yeni bir forma soktuklarını düşünmektedir.¹⁶⁵

Bultmann gibi araştırmacılar ise Pavlus'un Hellenistik arka planına daha farklı bir pespektiften bakarlar. Bultmann'a göre Pavlus'un Hristiyanlığa girmesinin ilk dönemindeki zeminini Hellenistik Hristiyanlık teşkil ediyordu. Yani Pavlus'un düşünce vizyonunu İsa camaatlerinin öğretisi değil de, Gentile (Yahudi olmayan) kökenli olan Hellenistik Hristiyan grupların inanç sistemleri belirliyordu ve Pavlus teolojisinin bu bağlamda Hellenizmden etkilenmesi onunla direkt bağlantı şeklinde değil de, içerisinde almış olduğu belli unsurlar yoluyla, dolayısıyla Hellenistik Hristiyanların vasıtasıyla olmuştu.¹⁶⁶

Genellikle Pavlus'un “izm sorununu araştırma bağlamındaki konuyu ayrıntısıyla tartışmak isterken unutmamamız gereken nokta; Pavlus'un zamanında “izm'in Yahudiliği veya en azından Diaspora Yahudiliğini etkilediğini dikkat merkezinde tutma gerekliliğidir. Fakat sadece Yahudilik aracılığıyla değil, aynı zamanda başka şekillerde de “izm'in Pavlus'a dokunduğunu unutmamalıyız.

¹⁶⁴Ş.Gündüz,2019,a.g.k.s 118

¹⁶⁵Schoeps (1961), Paul; *The theology of the apostle in the light of Jewish Religious History*, s 17

¹⁶⁶R.Bultmann (1952), *Theology of the new Testament*, tr.K.Grobel, London; SCM Press; s 63

İmparatorluk dönemindeki “istik din, esasen Doğu'dan Akdeniz dünyasına baskı yapan doğu etkilerinin ürünüdür. Hellenistik kültürün diğer pek çok evresinde olduğu gibi dinde de “izm” in sadece doğulu unsurların Yunanlaştırılması anlamına gelmediğini, daha çok Yunan kültürünün doğululaştırılması anlamına geldiğini açıkça kabul etmeliyiz. İmparatorluk döneminde Roma dünyasına yayılmış olarak karşılaştığımız farklı din ve gizemlerde, üzerinde Hellen damgası ve etiketi taşıyan bir doğu mirası vardır. Bu dönem dinleri üzerine yapılan son araştırmalar, bu “istik kültlerin en önemli evrelerine aşına olmamızı sağlamış ve onları yeni oluşmakta olan Hristiyanlıkla ilişkilendirmiştir. Doğu'nun Batı karşısındaki bu zaferi hakkında en kapsamlı bilgileri, *Cumont'un* Doğu Dinleri üzerine ilgili literatürün çoğunun tartışıldığı mükemmel konferanslarından öğrenebiliriz. Filologlar Dieterich ve Reitzenstein, bu materyalleri erken Hristiyanlıkla ve özellikle de Pavlus'la ilişkisine koydukları etki bağlamında çok değerli araştırmalarla daha da geniş bir şekilde yorumlamışlardır.¹⁶⁷ Pavlus'un kurtuluş anlayışını açıklarken kullandığı iki düşünce kategorisi vardır. Bir kategori tamamen veya en azından ağırlıklı olarak Yahudiliktir. Yasa, işler, dolaylı fedakarlık, inanç, insanın doğruluğu, Tanrı'nın doğruluğu gibi temalar Pavlus'un yazılarında karşılaştığımız çok tanıdık fikirlerdir. Ancak Pavlus'un mektuplarını bilen herkes, bunların yanı sıra, Pavlus'un dini deneyimini de ifade edebileceği ikinci bir fikir grubunun bulunduğunu da bilir. Bunlar; Ruh ve beden, Mesih'in ölümü ve tekrar dirilişi, Pnema ve yeni mistik Ruh ile birleşerek yeni yaşamıdır. Ayrıca Pavlus'e tanıdık gelen vecd hali, bu kurtuluş teorisindeki yerini varsaydığı dini deneyimlerle bulur. Pavlus'un Mesih-mistisizmi ve Tanrı-mistisizmi, müminin içindeki Rab İsa'ya ve Mesih'e inananların içsel ve gerçekçi birliği hakkındaki düşüncesi gibi hususlar “istik gizem-dininin farklı benzerliklerini yansıtan sezgisel kavramlardır.¹⁶⁸

Kimi din tarihi araştırmacıları Pavlus'un Hellenistik sır dinlerinin etkisinde olduğunu ciddi bir şekilde tartışmışlardır. Ş.Gündüz bu tartışmaları şöyle özetlemektedir; “*Hatta A.Loisy ve K.Lake gibi araştırmacılar Pavlus'çu teolojinin bir sır dini halinde ortaya çıkışını merkezi bir tez gibi savunmuşlardır. Bir çok bilim insanı ise Pavlus'un kurtuluş tasavvurunda Hz.İsa'nın ölümü ve yeniden dirilme motifinin, çeşitli Anadolu ve Suriye sır dinleri başta olmakla, farklı doğu geleneklerinde mevcut olan tanrının yıllık ölüp dirilme arketipiyle bir ilişki içerisinde olduklarına dikkat*

¹⁶⁷K.Rudolf, 1914 , a.g.k.s 514

¹⁶⁸K.Rudolf , 1914 , a.g.k.s 517

çekmiştir. Örneğin Anadolu'nun Attis kültünde, tanrı Attis'in yıllık ölümü ve eşi Kubele'nin çabasıyla yeniden dirilmesi inancı ve bu arketip çerçevesinde yapılan bir kaç pratik ayinler bu hususta çok dikkat çekicidir.'¹⁶⁹

Bütün bu tartışmalar ışığında özellikle Pavlus teolojisinde “istik sıır dinlerine ait farklı kültlerin nasıl paralellikler içerdiği üzerine karşılaştırmalar yaparsak bu ilişkinin genel görüntüsünü görebiliriz. Bu anlamda öncelikle mevcut coğrafyada gizem dinlerinde insanın hayata bakışı ve dünyayı algılama biçimi çok önemlidir. Gizem dinleri, Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz dünyasında yeni yaratılış ve yeniden doğuş kavramını kabul edilebilir ve derinlemesine düşündüren bir fikir haline getirmişti. Aydınlanma anında inanan insanın içindeki yaşlı adam vefat eder ve ölümsüz bir yenisi doğar. Aydınlanmış insanda yeni bir bilgi, his, istek, hüzur ve bereket duygusu uyanır ve bu deneyim yeniden doğuş olarak yorumlanır. Pavlus gökteki Rabbi Mesih'in kendisine tecelli ettiğini ve yaşlı adam ortadan kaybolduğunda yerini yenisinin aldığına inanmıştır. Çünkü İsa ölmüş ve yükselmiş, takipçileri ise onunla birlikte ölüp ve yeniden hayata ortak olmuştur. Örneğin *Orpheus* Kültünde de *Orpheus* alt dünyaya inip yeniden ortaya çıktığı için, Osiris, Adonis ve Attis ölmüş ve yeniden doğmuşlardır. Bu nedenle aydınlanma yoluyla bu tanrılarla birleşenler yeniden doğuşa ve yeni hayata katılırlar. Pavlus'un bu tür düşünme biçimiyle yakın bağını gözlemlemek için Romalılara mektubuna dikkat edebiliriz. Bu bağlamda Pavlus ayrıca ruh, coşku, vahiy, kehanet, Gnosis gibi fikirlerinde, “izm ile çok yakın ilişkiler içinde olduğunu da göstermektedir.”¹⁷⁰

Pavlus'un “istik vizyonu üzerinden farklı okuma yapan bazı bilim adamları onun teolojisinde bazı özel kavramlara dikkat çekmişlerdir. Burada Pavlus'un beden ve ruh arasındaki güçlü antitezini ve bunlarla yakından ilişkili münzevi önyargısını hatırlıyabiliriz. Dahası dünyevi güçler kavramı, insanı kendi güçleri içinde tutan ve egemenliğinden kurtulacağı “büyük cennet ruhları”, "gizem" ve kutsallık anlayışı gibi kavramları bu bağlamda ele almamız “istik kültlerin Pavlus teolojisine nasıl bir etki ettiğini çözebilmemiz bakımından çok önemlidir. Burada önemli olan husus bu kavramların Hristiyanlığa aktarılmış olup olmadığı sorusudur. Eğer aktarılmışsa bu durum erken Hristiyanlar cemaati tarafından nasıl algılanmıştır ? Bu soruya Pavlus

¹⁶⁹Ş.Gündüz, 2019,a.g.k.s 119

¹⁷⁰K.Rudolf, 1914 , a.g.k.s 520

mektublarında aktarıldığı şeklinde yanıt vermektedir. Pavlus teolojisinde söylediğimiz kültürlerdeki gibi aynı kavramlar yer almaktadır. Fakat bu kavramlar Pavlus öğretisinde aynı anlamı taşımışlardır? Bu soruya C. G. Montefiore şöyle cevap veriyor; “*Pavlus teolojisindeki bazı kavramların Yunan sır dinlerindeki kavramlarla aynı anlamda olduğunun açıklığı herkes tarafından kabul edilmektedir.*”¹⁷¹ Bu bağlam özellikle Pavlus’un Korintilelere mektubunda daha açık görünmektedir. Keza araştırmacılar bile bu mektupta hitab edilen cemaatin esasen gizem kültürüne bağlı bir cemaat olduğunu ispatlamışlardır. Bu konuda Steven Fanning ilginç bir tespitte bulunmuştur; “*‘istik kültürün Gentileler adlanan cemaatına gelince, Pavlus onlara Hristiyanlığı modifikasyon yaparak tıpkı bir sır dini olarak takdim ett.*”¹⁷² Bu iddiayı tespit etmek için mektuba bakmamız gerekiyor ki, iddianın zeminini görebilelim; “*Tanrı’nın gizemli bilgeliğinden sır gibi konuşuyoruz. Fakat zamanın başlangıcından evvel Tanrı’nın bizim yüceliğimiz için belirlediği bu hikmeti bu zamanın önde gelenlerinden hiçbiri anlamadı.*”¹⁷³ Eğer analiz edersek aslında Pavlus’un burada Hellen sır dinlerinin kavramlarını alıp kullandığını görebiliriz. Ancak en önemli soru Pavlus’un bu kavramları hangi anlamda kullanmış olduğudur. Yani kendisi bu kavramları ilk anlamında mı? yoksa yoksa mahiyetini değiştirerek mi kullanmıştır?¹⁷⁴ Araştırmacılar aslında her iki manada kullandığını tespit etmişlerdir. Örneğin gizem kavramının Marcos’taki uzantısına bakalım; “*O da onlara şöyle dedi: Tanrı’nın mutlak hakim-veli olmasının sırrı sizlere açıklandı, ancak dışarıda olanlara her şey benzetmelerle anlatılır.*”¹⁷⁵ Bu bağlam içerisinde mevzuyu ele alırsak aslında “gizem” kavramının Hellen sır kültüründe işlendiği anlamıyla, Pavlus ve İncil’de yüklendiği mananın farkını görebiliriz. Şöyle ki, Pavlus öğretisinde ve İncil metinlerinde “gizem kavramı” “*Tanrı’nın sırlı olan hikmetinin*” açıklanması gibi bir anlam ifade ediyorsa, sır dinlerinde bu iş kültün kendi dairesinde bilindiği anlam ve taşıdığı mananın kültten dışardakilere söylenmesi yasak olarak dikkati çekiyor.¹⁷⁶

Şimdi burada daha önemli bir nokta ve tezimizle ilgili olarak, gizem kavramının yalnız Hellen dinlerindeki işlendiği anlamından ziyade, aynı zamanda Gnostik bir

¹⁷¹C. G. Montefiore, (1914), *Judaism and St. Paul*, Max Goschen Ltd, London , s. 117

¹⁷²E.Caka ,2014, **a.g.k.s** 129

¹⁷³I. Kor. 2:7-8

¹⁷⁴E. Caka, 2014, **a.g.k.s** 130

¹⁷⁵Mar. 4. 11

¹⁷⁶Rattenbury, J. Ernest, (1931), *The Religious Experience of St. Paul*, Cokesbury Press, Gread Britain;s75

gelenekte farklı bir anlam taşıyıp taşımadığı sorunu üzerindedir. Daha önemlisi Pavlus'un mektuplarında bu kavramı ele aldığı bir kaç farklı anlamının Gnostik yapıda aynı anlamda kullanılıp kullanılmadığıyla ilgilidir. Örneğin, Pavlus yine aynı mektubunda bu konuyu açıklıyor; *“Sevginin ardınca koşun ve ruhsal armağanları, özellikle peygamberlik yeteneğini gayretle isteyin. Bilmediği dilde konuşan, insanlarla değil, Tanrı'yla konuşur. Kimse onu anlamaz. O, ruhuyla sırlar söyler.”*¹⁷⁷ Burada Pavlus sırrı Tanrı'dan bir emanet gibi aldığına ve kimsenin anlamayacağı özel bir dilde açıklandığına, Tanrı'nın sırrı taşıyanı kurtaracağını ve Tanrının bu kuluyla özel bir ilişkisi olduğuna dikkat çeker. J. Ernest'a göre bu motif Gnostik kurtarıcı arketipinde de aynı anlamda işlenmiştir. Orada da kurtarıcı olan özel Gnosis'e sahip olarak sonda taşınmış olduğu bu bilgiyle Tanrıya kavuşuyor. Bu arketip öncelikle Pavlus tarafından alınıp kullanılsa da, daha sonraları *“Hristiyan Gnostikler'de Hz İsa olarak tecessüm edecektir.”*¹⁷⁸

Pavlus'un mektuplarında Hellen gizem dinleri ile ilişkisi bakımından üzerinde durulması önemli olan çeşitli kavramlar vardır. Bu nedenle, bu kavramlar üzerinden ilişkiyi ortaya çıkarmak için bazı karşılaştırmalar yapılmak zorundadır. Bu bağlamda öncelikle *Kyrios (Rab)* kavramı ele alınabilir.

Ş. Gündüz bu kavramla bağlı modern araştırmaları analiz ederek önemli noktalara dikkat çekiyor; *“Kyrios (Rab) terimi Anadolu, Suriye ve Mısır gibi bölgelerde tanrı veya yarı tanrısal varlıklar için kullanılan, ayrıca çeşitli Ortadoğu dillerinde Mara, Adonai ve başka benzeri terimlerle tanrısal varlıkları Rab olarak gösteren ifadenin Yunanca karşılığı anlamında kabul ediliyordu. Daha önemli olan bu terimin Pavlus tarafından Hz. İsa için kullanmasıdır. Ancak modern araştırmacılara göre bu terimi yalnız Pavlus kullanmamıştır. Örneğin Bultmann'a göre bu kelime Pavlus öncesi “istik Hristiyan topluluk olan İsa cemaati tarafından da kullanılmıştır. Ayrıca İsa cemaati, Filistin'deki ilk Hristiyan topluluğun kullandığı ve Sinoptik İncillerde de yer alan “peygamber”, “İnsanoğlu” kavramlarının yerine “istik gelenekte baskın olan Kyrios , Tanrı oğlu gibi kavramları kullanmayı seçmiştir.”*¹⁷⁹ Örnekler üzerinden gidersek bu kavramın Pavlus'un mektuplarında bir kaç yerde geçtiğini görürüz; *“Yerde ya da gökte ilah diye adlandırılanlar varsa da – nitekim pekçok “ilah”, pekçok “rab”*

¹⁷⁷I. Kor. 14:1-2.

¹⁷⁸R. J. Ernest, 1931, a.g.k. s 77

¹⁷⁹Ş.Gündüz,2019,a.g.k. s 120

vardır- bizim için tek bir Tanrı Baba vardır. O her şeyin kaynağıdır, bizler O'nun için yaşıyoruz. Tek bir Rab var, O da İsa Mesih'tir. Her şey O'nun aracılığıyla yaratıldı, biz de O'nun aracılığıyla yaşıyoruz.''¹⁸⁰

Konu ile ilgili bir diğer bakış açısı Eduart Caka'nın görüşüdür. Onun bakış açısına göre; *“Mesih düşüncesi Yahudilerde baskın olmasına rağmen Yunan sahnesinde bilinmiyordu. Erken dönem Hristiyanların ise İsa'nın Mesih olduğundan şüphesi yoktur. Bu sebepten Pavlus, İsa için bir ünvan olarak kullanılan Mesih'in yerine Yunan dünyasında karşılığı olan Kyrios kavramını kullanmıştır. Çünkü Pavlus'un misyon hedefi çoğunluk itibarıyla Yahudi geleneğini bilmeyen Gentileler olmuştur.*''¹⁸¹

Pavlus öğretisinde yer almış diğer ifadelerden biri, “istik etkileşim çerçevesinde müzakere edilen “Tanrı Oğlu” terimidir. Bultmann, bu terimde de Kyrios/Rab terimi gibi Pavlus öncesi “istik Hristiyan topluluk tarafından kullanıldığını Pavlus'un mektuplarında bir gelenek gibi devam ettiğini hatırlatmaktadır.¹⁸² “Tanrı Oğlu” ifadesi aslında “istik düşünce sisteminde oldukça yaygın bir ifade olarak geçer. Özellikle İmparatorlar, kahramanlar ve buna benzer seçilmiş kişiler bu adı taşımış ya da kendileri bu iddiada bulunmuşlardır. Hatta kilise bile bu adın yeryüzündeki bir yansıması olmuştur. Yani kilise'niin Pavlus tarafından “Mesihin Bedeni” olarak nitelenmesi de Pavlus zamanındaki Yunan-Roma devlet yapısıyla ilişkili şeklinde ele alınmıştır. Ş. Gündüzün bakışına göre, Roma-Hellen geleneğindeki devletin toplumu politik beden olarak ele alışının gelişen konsepti doğrultusunda kilise, inanan cemaatin bir bütünü olarak “Mesihin Bedeni” gibi kabul ediliyordu.¹⁸³

Kültür ve antropoloji tarihi uzmanı Frazer, Tarsusun Sandan Kültü'nden sözedererek tartışmada farklı bir pencere daha açar. Onun bakış açısını Ş.Gündüz şöyle özetler; *“Hellenler'in Zeus'u'na tekabül eden “ilahi baba” Baal inancında da vardır. Baal'e karşılık Sandan ise Tarsuslularca “ilahi oğul” olarak nitelenir. Frazer bu bağlamda Pavlus'un teolojisinde yüce Tanrı ile İsa Mesih'in baba ve oğul olarak*

¹⁸⁰I. Kor. 8:5-6.

¹⁸¹E.Caka ,2014, a.g.k.s 129

¹⁸²R.Bultmann,1952, a.g.k. s 129

¹⁸³Ş.Gündüz,2019,a.g.k. s 135

nitelenmesi arasındaki benzerliği oldukça ilginç bulur. Yani Pavlus'un bu kùltten etkilenmesi çok büyük ihtimal dahilindedir.'¹⁸⁴

Pavlus doktrininin diğér önemli ‘‘istik kùltürlerle ilişkisi’’*‘vaftiz’* anlayışına yöneliktir. Pavlus'un sıradan vaftiz anlayışı, orijinal gibi görünen çok şey sunduğı için bu anlayışın Hellen çevresi tarafından etkilenmeden geliştirilip geliştirilmediğı sorusu ortaya çıkar. Bu bağlamda Reitzenstein, Deismann, Schweitzer gibi düşünürler Pavlus'un pratik ritüeller ve dualar öğretilerinde Yunan Sır kùltlerinden etkilendiğı düşüncesindedirler. Pavlus'un burada vaftiz gibi ayinlerini belli bir dönüşümle Mesih'le bütünleştirip yorumladığı ortaya çıkmaktadır. Diğér taraftan Evharist'te uygulanan ekmek şerap ayini, çarmıhta can vererek ölen ve yeniden dirilen İsa Mesih'in eti ve kanına dönüşmekte ve dolayısıyla bunları yiyen kişiler Mesih'le farklı bir boyutta bütünleşmektedirler. Burada önemli olan bir nokta daha vardır; Aslında Matta İncili haricinde bu ayin hiç bir İncilde görünmemektedir ve İsa ne vaftiz etmekte ne de takipçilerine böyle bir ayin kurmaları için talimat vermektedir. Hatta bu pasajın en eski geleneğın bir yansıması olmadığını göstermek için yeni metin analizleri ve bu yeni filolojik metin analizlerinden ortaya yeni argümanlar çıkarılmıştır.¹⁸⁵ Sonuç itibarıyla bu ayinlerin Pavlus öncesi Anadolu'da Hellen sır dinlerinin şekillendirdiğı bir zemini olduğı görünmektedir.

Genellikle Pavlus öncesi dönemlerden itibaren Anadolu'da yaygın olan Mithra ve Attis kùltlerinde, fevkelbeşer güç kazanmak, tanrısal varlıkla bütünleşme ve onu temsil etme gibi kurban törenleri vardır. Bu törenlerin insanın varoluşu ile bağılı verdiğı mesajları Ş.Gündüz Mesih'le olan bağlantısı üzerine şöyle ilişkilendiriyor; ‘‘*Şarap ayini ile bağılı olarak Mithra kùltüne bağılı olanların, kurtarıcı tanrı Mithra'nın, Helios ve diğér tanrısal varlıklarla katıldığı son yemeğı kutlayan ekmek-şarap ayini düzenledikleri bilinmektedir. Ayinde şarap, kurban edilen boğanın kanını temsil ediyordu. Ayine katılan ve bu rütueli yapanlar kendilerine ölümsüzlük sıfatını kazandıran ilahi cevhere katıldıklarını, dahası bu ayinle şer kuvvetlere karşı bir güç kazandıklarını düşünüyorlardı. Böylelikle Hıristiyanlıkta icra edilen bir kurban töreni olan Evharistin, Pavlus öğretilerinde Mesih'le birleşme ve ölümsüzlük bağlamındaki kurtuluşa erişme sakramenti olarak yorumlanmasıyla sır kùltlerindeki benzer*

¹⁸⁴Ş.Gündüz,2019,a.g.k. s 123

¹⁸⁵George Holley Gilbert (1909), *The Greek Element in Paul's Letters*, Source: (The Biblical World, Vol. 33, No. 2); Published by: The University of Chicago Press, pp 117

yaklaşımlar arasındaki paralellik dikkat çekicidir.’’¹⁸⁶. Bundan başka hatta Bultmann’ın dediği gibi; Vaftiz gibi ritüellerin aslında Pavlus öncesi ‘‘istik Hristiyan cemaatlarının, Hellen ezoterik dinlerindeki gibi birer sakrament olarak kabul edildiğini ve imanın farklı aşamalarına geçişi destekleyen pratik ritüel olarak uygulandığını görebiliriz.¹⁸⁷

Sonuç olarak, Pavlus bu bağlamda kendisinin geliştirdiği teolojii Hellen dünyasına uyarlamak için az çok bilinçli bir çaba göstermiştir. Fakat ‘‘istik kültlere ait işaret ettiğimiz bu görüşler, bize en eski İncil geleneğinin ne içerdiğine dair açık bir gelişmeyi tam olarak sunmaz. Bu nedenle, kelimenin tam anlamıyla, Pavlus’un doktrini İncil’in asıl itibarıyla bir Hristiyan yorumu olmasa da Hz. İsa’nın müjdesini senkretik forma büründürerek Hellen medeniyetinin ortasında anlaşılır ve güçlü kılmak için erken girişimler olarak değerlidirler.

3.4.3. Pavlus ve Gnostisizm

Hristiyanlığın Gnostisizmle tarihi bağlantısı ve Hristiyanlık öncesi bir Gnostik düşünce sisteminin var olup olmadığı tartışmalarında önemli faktörlerden biri de Hristiyanlık tarihinin önemli siması olan Pavlus’un teolojik doktrininin Gnostisizmle ilişkisidir. R.Bultmann, K. Rudolph ve K. Armstrong’a kadar birçok din tarihi araştırmacıları Pavlus’un düşünce sistemindeki çeşitli kavram ve motiflerin geri planındaki Gnostik unsurları gözlemlemeleri bu tarihsel bağlantının ciddi boyutlarını ortaya çıkarmış ve problemin çözülmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle R. Bultmann, Gnostisizm’İncin çeşitli kavram ve motiflerinin Pavlus doktrinindeki yapısal konumuna dair tespitlerde bulunmuştur. Buna göre; ‘‘*Pavlus teolojisindeki gözlemlenen mevcut Gnostik yapı ve bu yapının çeşitli motif ve düşünce kalıplarının aslında Hristiyanlık öncesi tarihsel konumuna işaret etmesi bu bağlantının yapısal çözülmesinde önemli amillerden biridir.*’’¹⁸⁸ Daha önceden söylediğimiz gibi Pavlus’un senkretik kimliğinin oluşumunda onun doğup büyüdüğü bölgenin yapısı , yani ‘‘ felsefesi ve çeşitli sır dinleri ile hibritleşmiş bir kültürel havuz ciddi rol oynamıştır. Özellikle bu coğrafya, diaspora Yahudilerinin yoğun olarak bulunduğu ve Eski Ahit ve Yahudi mito-teolojisinin (özellikle de Apokaliptik Yahudi düşüncesinin) ‘‘ kültürü/felsefesi bağlamında tefsir edildiği bölgedir. Nitekim Pavlus’un, Filistin’den göç

¹⁸⁶Ş.Gündüz,2019,**a.g.k.** s 124-125

¹⁸⁷R.Bultmann,1952, **a.g.k.** s 148

¹⁸⁸R.Bultmann,1952, **a.g.k.** s 149

ederek Tarsus'a yerleşmiş olan diaspora Yahudisi bir ailenin ferdi olduğu bilinmektedir. Ş. Gündüz'ün söylediği gibi; “*Dolayısıyla Pavlus doktrininin tarihsel arka planının bir tarafını ‘ik Yahudilik düşüncesi ve Eski Ahit oluştururken, diğer tarafını güçlü ‘kültürü ve yerel çeşitli sır dinleri oluşturmaktadır. İşte Pavlus’un geri planını tasvir eden bu tabloya üçüncü bir düşünce sistemi olarak gerek Yahudi Apokaliptik düşüncesinde gerekse Suriye-Filistin külterinde yaygın şekilde görülen Gnostik unsurları ilave etmek gerekir.*”¹⁸⁹

Pavlus düşüncesindeki Gnostik unsurları belirlerken önce önemli bir noktaya değinmemiz gerekiyor. Şöyle ki, öncelikle Gnostisizmin Pavlus’tan önce bağımsız bir akım olarak ne şekilde mevcut olduğunu tespit etmek gerekiyor. Aksi takdirde Pavlus’un kurmuş olduğu teolojinin Gnostik zeminini ele almamız güçleşmektedir. Bu bağlamda probleme çözüm getirecek ilk zemin, daha önce de değindiğimiz gibi, dönemin hem önemli figürü, hem de Pavlus’un çağdaşı olan büyücü Simon Magus¹⁹⁰ gerçeğidir. İkinci en büyük temel zemin ise Pavlus’un mektuplarıdır ki ileride bu mektuplarda geçen çeşitli konular üzerinden karşılaştırmalar yapılacaktır. Simon Magus hakkında detaylı bilgiyi bize erken dönem kilise babaları olan İrenaeus, Tertulian, Hippolytus’un apokrif metinleri veriyor. Bu eserlerde Simon’un kozmoloji, sudur, maddi alem, beden, gizli bilgi, kurtarıcı motifi gibi çeşitli fikirlerinin analizi Pavlus döneminde Gnostisizmin mevcut olmasının delili gibi ele alınmaktadır. Modern araştırmacılara göre Havariler döneminde yaşamış Simon Magus’un ortaya koyduğu fikirler onun tam bir Gnostik olduğunun delilidir. Dönemin kilise babalarının filolojik metinlerinde Simon Magus’un kendisini “*Tanrı*” olduğunu iddia etmesi vurgulanır. Ayrıca alemlerin Tanrıdan sudur yoluyla meydana gelmesi fikrini savunmasını kayd ederler. İlk sudurdan ortaya çıkan dişi Helena’a figürünün maddi aleme tutsak edilmesi ve bu sebepten Tanrı’nın insan suretinde maddi aleme gelerek onu kurtarması da Simona ait görüş gibi vurgulanır. Oysa ki, bu fikir daha sonradan Pavlus teolojisinde Hristiyanlaştırılır. Sonuçta bir çok bilim adamı, özellikle J. Danielou gibi bilim

¹⁸⁹Ş.Gündüz, (2006), **a.g.k.**, s 58

¹⁹⁰Simon Magus (yahut Büyücü *Simon*, *Samaryalı Simon*; M.Ö. 40- M.S. 65) Kilise'nin sapkınlarından kabul edilen, bahsi Yeni Ahit 'in Elçilerin İşleri kitabının 8, 9-24 kısmında geçen Gnostik bir karakterdir. Ayrıca Hristiyanlıktan önce Gnostik düşüncenin gelişmesinde ve Hristiyanlığa karşı bir pozisyona geçmesinde önemli rol oynamıştır. (Daha geniş bilgi için bkz; Roelof van den Broek (2013), *Gnostic Religion in Antiquity*, Cambridge University Press)

adamları, Simon'un Gnostik temayüllerini Hristiyanlığın dahili bir fenomeni olarak değerlendirmenin yanlış olduğunu, hakikatten çok uzak bir hadise gibi kabul ederler. Diğer taraftan Kilise babalarının onu baş sapkın veya heretik adlandırmışlar. Dolayısıyla bu durum, Gnostisizmin Hristiyanlık öncesi bir akım olduğunun farklı bir delilidir.¹⁹¹

Diğer ikinci zemin ise Pavlus'un mektuplarında bölgede mevcut olan çeşitli Gnostik gruplara olan mesajları ve bu tür grupların savunduğu farklı konuları polemik şeklinde sunmasıdır¹⁹². Buna örnek olarak Pavlus'un Korintlilere yazdığı mektupta bir grupla *"bedenin yenin dirilmesi"* üzerine girdiği bir polemik gösterilebilir. Dolayısıyla Pavlus, ölmüş bedenin yeniden dirilmeyeceğini iddia eden bu grubun Gnostik etki altında olduğunu takipçisi Timoteyus'a bildirerek onları sapkın fikirlerinden sakınmağa çağırmıştır. Özellikle bu grubun laf oyunu oynayarak kendilerinin özel bir *"bilgi"* (gnosis) sahibi olduklarını iddia etmesi onların *"istik Hristiyanlar içerisinde Gnostik olmalarının göstericisidir."*¹⁹³ Bazı bilim insanları bu tür fikirlerden yola çıkarak ve Pavlus'un Gnostik gruplarla olan polemiğini ele alarak Gnostisizmin Hristiyanlık dışı bir düşünce sistemi değil, aksine Hristiyanlık dahili bir akım olduğunu söylemişlerdir. Fakat konuya daha farklı açıdan bakanlar da olmuştur. Örneğin Bultmann' göre; *"Pavlus teolojisindeki mevcut gnostik düşünceler aslında Yahudi senkretist mistik düşüncelerinin alınıp dönüşüme uğratarak Hristiyanlığa yeniden adapte edilme sürecidir. Dolayısıyla Gnostik temayüllerin Hristiyanlık perspektifinde bir yorumlanma biçimidir."*¹⁹⁴ Bütün bu bağlamlara rağmen önemli bir problem vardır. Pavlus bir taraftan çeşitli konular üzerinden farklı Gnostik gruplara karşı polemikler yaparken, diğer taraftan kendisinin düşünce sisteminde birçok Gnostik temayülü yansıttığı gözükmemektedir. Bu çelişkinin temel zeminini anlamak için bazı sorular sormamız gerekir. Pavlus'un durumunda Gnostik retoriğine ilişkin bu gözlemlerin gündeme getirdiği iki temel soru şudur: Pavlus, bu özelliklerin görüldüğü pasajlarda Gnostik söylemin araçlarını bilinçli olarak ne ölçüde kullandı? Gnostik üslub ve anlayışını nereden aldı? Şimdi öncelikle bu iki soruyu çözmemiz için Yeni Ahite baş vurarak Pavlus'un kimlik olarak hakikaten bir Gnostik ustadı olduğu mu? Yoksa sadece bazı hususlarda Gnostik motifleri bilerek kullandığını araştırmamız gerekir.

¹⁹¹H.Jonas,2001,.a.g.k.s 105

¹⁹²G.Floramo,2005, a.g.k.s

¹⁹³Ş.Gündüz ,2000, a.g.k.s 59

¹⁹⁴R.Bultmann,1952, a.g.k. s 172

Konuyla ilgili ciddi araştırmacılardan olan E.Pagels'in önemli tespitleri vardır. E. Pagels'e göre, İncil'deki Pavlus Gnostik olarak tanımlanamaz. Çünkü Pavlus'un İncil'deki (sahte) mektuplarında Gnostisizmi çağrıştıran ifadeler vardır, bunları en çok da pastoral mektuplarında görmek mümkündür. Hatta diğer mektuplarında bu konuda tek bir ifade yokken pastoral mektuplarda Gnostisizmin sürekli kötülenmesi, ayrıca üslup bakımından bu mektupların İncil'de Pavlus'a ait olan diğer mektuplarla uyumsuz olması, üslupsal uçurum, anlatımsal farklılıklar, sahte mektupların yazarının ortodoks katolik kilise olduğuna kuvvetli bir şekilde işaret eder. Bu bağlamda on üç Pavlus mektubundan sadece yedi tanesi gerçek kabul edilmektedir. Bundan başka Marcion gibi, Valentinus gibi Gnostik önderlerin Pavlus'u "öğretmenleri" ve "üstatları" olarak görmeleri de Pavlus'un bir Gnostik ustad olmasına ciddi zemin vermektedir. Ancak bu bağlam günümüz Hristiyan düşünürleri tarafından kabul edilmez. Fakat aynı şekilde Yeni Ahit'teki en eski yazmaların Pavlus'un mektupları olduğu konusunda herkes hemfikirdir. Pavlus Hz.İsa'yı bütün varlığı tutan, herkesin kalbinde olan, herşeyde tecelli ettiğini söylemiştir ve bu durumun herkesin anlayamayacağı ilahi bir sır olduğunu da özellikle dile getirmiştir¹⁹⁵. Bu bağlamda Gnostisizm'in de bağdaşan tutumu aynıdır. Çünkü Gnostikler de yalnız "sırr" ile yüceliğe, ilahi marifete kavuşmanın mümkün olduğunu söylüyorlardı; *"Tanrı kutsallarına bu sırrın uluslar arasında ne denli yüce ve zengin olduğunu bildirmek istedi. Bu sırrın özü şudur: Mesih içinizedir. Bu da size yüceliğe kavuşma umudunu veriyor"*.¹⁹⁶ Yine aynı mektupta; *"Bu yenilikte Hellen ve Yahudi, sünnetli ve sünnetsiz, barbar, İskit, köle ve özgür ayrımı yoktur. Mesih her şeydir ve her şeydedir."*¹⁹⁷. İncil'deki bu ayetleri, Gnostik bir incil olan Hristiyanların kabul etmediği Tomas İncilin'deki ifadelerle de çok benzer: *"Bu sözlerin anlamını bulan, ölümü tatmayacak! İsa dedi : Ben herkesin üzerindeki ışığım. Ben Herşey'im. Herşey benden çıktı ve bana ulaştı. Ağacı yarın, ben oradayım. Bir taşı kaldırın, beni orada bulacaksınız!"*¹⁹⁸.

Hız İsa'nın havarilerinden bir çoğu, Petrus ve diğer havariler Gnostik Pavlus'un düşmanıydı, bu nedenle Petrus, Barnabas ve Pavlus arasındaki çekişmelerin bir kısmı günümüz İncil'ine bile yansımıştır. Ayrıca yukarıda yazdığım 2 ayetten başka Pavlus'un

¹⁹⁵Elaine Pagels (1992), *The Gnostic Paul; Gnostic Exegesis of the Pauline letters*. Trinity Press

International. s 143

¹⁹⁶Kol. 1;27

¹⁹⁷Kol. 3;11

¹⁹⁸Tom. 1;77

mektuplarında çeşitli motiflerde işlenmiş Gnostik terim de bulunmaktadır: *Doxa*, *sophia*, *teleioi*, gibi. Bundan başka Pavlus mektuplarında, Gnostiklerin ve paganların monist düşünce modellerini yansıtır: Bu bağlama Elçilerin İşleri mektupunda işaretler vardır; *Bunu, kendisini arasınlar ve el yordamıyla da olsa bulabilsinler diye yaptı. Aslında Tanrı hiçbirimizden uzak değildir. Nitekim, 'O'nda yaşıyor ve hareket ediyoruz; O'nda varız.'* Bazı ozanlarınızın belirttiği gibi, *'Biz de O'nun soyundanız'*¹⁹⁹. Bu anlamda Gnostikler de mistisizmin Yehova'dan veya Eski Ahit yasasından çok daha üstün olduğunu söylüyorlardı, Pavlus da bu fikri taşıyordu. İncil'de Gnostik Pavlus'un çok ilginç bir sözü vardır: *Öyleyse Yasa'nın amacı neydi? Yasa suçları ortaya çıkarmak için antlaşmaya eklendi. Vaadi alan ve İbrahim'in soyundan olan Kişi gelene dek yürürlükte kalacaktı. Melekler yoluyla, bir aracı eliyle düzenlendi. Aracı tek bir tarafa ait değildir; Tanrı ise birdir''*.²⁰⁰ Pasajda geçen bu aracı kimdir? Yasayı düzenleyen ona biçim veren “aracı” gerçek Tanrı'nın kendisi değilse kimdir? Bu gibi işaretler Gnostisizmi çağrıştırmaktadır.

Gnostisizme göre, evreni ve içindeki kötülükleri yaratan gerçek Tanrı değil, gerçek Tanrı'dan südür etmiş “düşük” Tanrı olan Demiurgos'tur. Gerçek Tanrı, “Tanrı'nın sözü” olarak yani İsa Mesih olarak herkesin içindedir ve kişiyi maddenin köleliğinden çıkarıp Gnosise ulaştıracak güçtür (bakınız Pavlus'un yukardaki “mesih içinizdedir” ayetine). Pavlus da yukardaki ayette yasanın sahibinin yani Eski Ahit Tanrısının bu düşük tanrı, “aracı” olan Demiurge olduğunu belirtiyor. Aslında bu nedenle zaten genel olarak baştan sona Eski Ahit küçümseyen ifadeler kullanıyor, havari Petrus ve diğer Hristiyanlar ile hep zıtlıyor. Hatta Gnostik Marcion da “üstadım” dediği Pavlus gibi, Eski Ahit Demiurge'ye ait olduğunu söylemiş ve kanonuna dahil etmemiştir. Bunlar gerçek Pavlus'un Gnostik bir Yahudi mistiği olduğunu, neden diğer Hristiyanlarla zıtladığını açıklıyor. Ancak sonradan Kilise proje olarak Hellen dünyasında nüfuz kazanmak için Pavlus gibi çok etkili bir isimi kullanmış, onun adına çeşitli mektuplar uydurularak " ortodoksluğun kalesi" konumuna getirilmiştir²⁰¹. E.Pagels burada ilginç bir iddiada bulunuyor. Dolayısıyla Pavlus'u Kilise'nin bir projesi olarak düşünür. Yani Kilise Pavlus'un Gnostik olmasına bakmaksızın onu dogmatik Hristiyanlığın da

¹⁹⁹Elç.İşl; 17;27

²⁰⁰Gal. 3;19

²⁰¹E. Pagels,1992,a.g.k. s 145

teolojik babası yapmıştır. Görünen şu ki, aksi takdirde Gnostikler bu ismi tamamen sahiplenib Kilise'ye karşı savaşta daha güçlü bir konuma geçmiş olacaktı.

Genellikle çeşitli Gnostik unsurların Hıristiyanlaştırılarak Pavlus teolojisinde nasıl yeni bir şekle dönüşmesini anlamak için Pavlus teolojisindeki mevcut Gnostik unsurları ayrıca ele almamız gerekir. Öncelikle Gnostik kurtarıcı, dualizm, gizli bilgi, Gnostik antropoloji, kozmoloji ve kurtuluş motiflerinin nasıl adapte edildiğini dikkate alarak incelemek zorundayız.

3.4.3.1. Gnostik Kurtarıcı Motifi

Pavlus öğretisinde dikkati çeken en önemli motiflerden biri Gnostik Kurtarıcı motifidir. Öncelikle R.Bultmann'ın da söylediği gibi, dikkat etmemiz gereken nokta, kurtarıcı motifinin bütün Gnostik geleneklerde tek bir model olarak benimsenmediğidir. Bu motif her Gnostik gelenekte farklı zeminde ele alınmıştır²⁰². Bultmann tarafından inşa edildiği şekliyle Gnostik Kurtarıcı mitinin ana hatları aşağıdaki özelliklere sahiptir:

1. Kozmik öyküde göksel bir varlık veya İlkel Işık Adamı yer yüzüne düşer ve şeytani güçler tarafından parçalara ayrılır. Bu parçacıklar, insanlığın 'pnömatiğinde' (ruhaniyetinde) ışık kıvılcımları olarak kapsüllenmiştir.
2. İblisler, ilahi kökenlerini unutmaları için uyku ve unutkanlık yoluyla '*pnömatiği*' – Yani insanlığın ruhunu gaflet içerisinde tutmak için çalışırlar.
3. Aşkın Tanrı, Pleroma'dan şeytanların dikkatinden kaçmak için bedensel bir dış görüntünün aldatıcı giysilerini üstlenerek şeytani kürelerin altına inen başka bir Işık Varlığı olan '*Kurtarıcı*'yı gönderir.
4. Kurtarıcı, İnsanlığın ruhunu onun ilahi cennetsel kökenlerinin gerçeğine uyandırmak için gönderilir ve onlara ilahi aleme yeniden yükselişlerinde şifreler olarak hizmet etmeleri için gerekli '*gnosis*' veya '*bilgi*' verir.
5. Kurtarıcı şeytani güçleri yenerek yükselir ve böylece onu takip edecek ruhlar için bir yol açar.

²⁰²K.Rudolph,1984,a.g.k.s 131

6. Kozmik kurtuluş, insanların ruhları toplanıp yükseldiğinde sağlanmış olur. Bu süreçte Kurtarıcının kendisi bile kurtarılır.²⁰³ Yani başlangıçta düşen ilk insan yeniden oluşturulur. Gnostisizmin Hristiyanlığın yükselişinden önce geliştiği varsayımına göre, Bultmann ve diğer yorumcular için Yeni Ahit'in kendisini Gnostisizmde bir aşama olarak görmeleri mümkündür. Yani Yeni Ahit hem en eski hem de en son metinlerinde Gnostik Kurtarıcı mitinin özümsemesini, dönüştürülmesini ve mitolojiden arındırılmasını gösterir.²⁰⁴

Dolayısıyla Bultmann'ın belirlediği gibi Gnostik gelenekte bu özellikleri taşıyan Kurtarıcı motifi “*varlık öncesi*” (pre-exist) bir varlıktır. Yukarıdaki metinde söylenildiği gibi kurtarıcı ilahi varlık yer yüzünde ve beden hapisanesinde tutsak olmuş ruhları kurtarmak için insan süretine bürünerek çeşitli faaliyetlerini hayata geçirir. Bir diğer taraftan bakarsak burada Kurtarıcı ve Kurtarılan arasında da bir ilişki vardır. Zira her ikisinin de asli yurdu Pleroma'dır. Burada diğer önemli husus *Gnostik Kurtarıcı'nın* tutsak ruhları arındırma ve kurtarması için yer yüzüne inmeden önce, bizzat kendisinin yer yüzünde bir mücadele tecrübesini yaşadığıdır. K. Rudolfun vurguladığı gibi Hibil Ziwa figürü tutsak ruhları kurtarmak için buraya inmiş ve buradaki karanlık güçlerle mücadele tecrübesi kazanarak geri dönmüştür. Sonuçta Hibil Ziwa örneğindeki Kurtarıcı motifi bu tür kurtarıcı misyonu üzerine “*Kurtarılmış Kurtarıcı*” olarak adlandırılmıştır.²⁰⁵ Şimdi Pavlus teolojisinde “*İsa Mesih*” düşüncesiyle Gnostik Kurtarıcı motifinin nasıl tarihselleştirildiğini bir paralellik içerisinde ele alalım. Pavlus Koloseliler'e mektubunda İsa Mesih'i varlık öncesi mevcut olan Tanrısal varlık olarak tanıtır; “*Görünmez Tanrı'nın görüntüsü, bütün yaratılışın ilk doğanı O'dur. Nitekim gökte ve yeryüzünde, görünen ve görünmeyen şeyler, tahtlar, egemenlikler, yönetimler ve hükümlerlikler, her şey O'nda yaratıldı. Her şey O'nun aracılığıyla ve O'nun için yaratılmıştır.*”²⁰⁶

Pavlus'a göre İsa Mesih'in insan süretinde yer yüzüne gelmesi zorunludur. Çünkü ilahi kurtarıcılık görevi için tanınmaması gerekir. Aksi takdirde aşağılık güçler tarafından İsa Mesih'in beşeri misyonu olarak ve çarmıhta çile çekerek ölüm

²⁰³Edwin M. Yatsnauchi (1973), *Pre-Christian Gnosticism ;A Survey of the Proposed Evidences*, New York, Baker Book House; s 30

²⁰⁴Edwin M. Yatsnauchi ,1973, **a.g.k.**, s 31

²⁰⁵K.Rudolph,1984,**a.g.k.**s 171

²⁰⁶Koloseliler 1: 15-17. Pavlus'un bu ifadesiyle Yuhanna incili'nin giriş kısmı (Prologue) arasındaki paralellik dikkat çekicidir. Krş Yuhanna 1: 1-4.

tecrübesiyle kurtuluşu hayata geçirmesi engellenmiş olur. Diğer taraftan İsa Mesih çarmıhta ölümünden sonra yeniden dirilerek ilahi aleme yükselmiştir. Pavlus genellikle İsa'nın iki tür iniş etmesinden söz eder. İlk inişinde insanlığa büyük kurtuluşun nasıl olduğunu ve bedelinin ne olduğunu göstermiştir. Yani ağır çileler yoluyla kurtuluş yolunun beşeriyete göstererek bu yer yüzünden kurtularak ilahi aleme yükselişi ve ileride yeniden insanlığa bir kurtarıcı kısmında geri döneceğinin müjdesi, onun, - Sabiilik gibi diğer bazı Gnostik geleneklerde de görülen "*Kurtarılmış Kurtarıcı*" olarak düşünüldüğünü göstermektedir²⁰⁷. Bundan başka bazı araştırmacılara göre *Kurtarıcı* motifinin geleneksel bir "*Mesih*" ifadesi olduğunu ve ayrıca Pavlus'un bizzat mektuplarında bu motifi kendisinin İsa ile bağlı bir bağlamda kullandığını vurgulamaktadırlar. Örneğin, Koloseliler mektubunda bu anlamı şöyle ifade eder; "*Şimdiyse Mesih, sizi Tanrı'nın önüne kutsal, lekesiz ve kusursuz olarak çıkarmak için öz bedeninin ölümü sayesinde sizi Tanrı'yla barıştırdı. Yeter ki, duyduğunuz müjdenin verdiği ümitten kımıldamadan, imanda temellenmiş ve yerleşmiş olarak kalın. Ben Pavlus, gök altındaki bütün yaratılışa duyurulan bu müjdenin hizmetkârı oldum.*"²⁰⁸ Bu pasaj üzerinden başta Bultmann olmakla, E. Kasemann ve E. Schweizer gibi modern araştırmacılar orijinal bir tespit yapmışlardır. Aslında Pavlus'un İsa Mesih'in kimliği ve beşeri kurtarıcılığı ile bağlı olan bu motifi kendisinden önceki dönemde derlendiğine ve ayrıca Pavlus'un bu motifi alarak mektuplarında kullandığına özellikle dikkat çekmişlerlerdir. Bultmann bu metnin Yahudi apokaliptisizmi kökeni üzerinde dururken, Kasemann işi Hristiyanlık öncesi "ik kültürüne bağlamış ve metni tamamen Gnostik bir materyal olarak değerlendirmiştir²⁰⁹. Kurtarıcı motifinin Hristiyanlıktan önce tarihi bir zemine sahip olmasının diğer bir delili Pavlus'un çağdaşı Samaryalı Simon'un kendisini kurtarıcı Tanrı gibi takdim etme iddiasıdır. Modern araştırmacılardan *Edwin M. Yatsnauchi*'nin erken dönem yazarlarından olan İrenaeus'tan aktardığı bilgiye göre; "*Simon Magus kendisini insan süretine girmiş bedenleşmiş bir Tanrı olarak yer yüzünde tutsak olmuş ilahi varlık 'Helena'yı kurtarmak iddiasında bulunmuştur. Sadece Simon Magus bu motifi farklı Yahudi apokaliptik sistemlerden alıp kendi sistemine adapte etmiştir.*"²¹⁰ Kısaca söyleyecek olursak bu olgunun Simon'un

²⁰⁷Ş.Gündüz ,2000, **a.g.k.s** 63

²⁰⁸Koloseliler 1: 18-20

²⁰⁹Ş.Gündüz ,2000, **a.g.k.s** 65

²¹⁰M. Yatsnauchi,1973,**a.g.k.** s 109

görüşlerinde mevcut olması, mevcut motifin aslında Pavlus öncesi dönemlerde de olmasının kesin delili gibi durmaktadır.

3.4.3.2. *Düalizm Motifi*

Pavlus teolojisinde yer tutan ve Gnostisizmin temel özelliklerinden olan “*düalist*” yaklaşım da diğer bir önemli benzerliktir. Daha önce de söylediğimiz gibi Gnostisizmin kozmolojik ve antropolojik olarak temel zemininde *düalizm* durmaktadır. Düalizmin Gnostik bir yapı olarak Pavlus teolojisinde yansıma çerçevesi bize Pavlus ve Gnostisizim arasındaki ilişkinin başka bir sahnesini göstermiş oluyor. Genellikle bütün varoluşsal dualist bakış açıları olan – iyilik ve kötülük, ruh ve beden, karanlık ve ışık gibi her karşıtlık, Gnostik düşüncenin ufuklarına hakim olan bir husustur.²¹¹ Pavlus düşünce sisteminde de varoluşsal dualist durumlar çok farklı boyutlarda sergilenir. Beden burada da kötülüğü, günahı, ölümü ve bir sıra olumsuz özellikleri kendinde taşıyan bir cevherdir. Ruh ise hayatı ve diriliği, özellikle kurtuluşu yansıtmaya konumuna sahiptir.

Genellikle Pavlus teolojisinde Gnostik temayüle ait olan “*düalizm*” ruh-beden karşıtlığı üzerinden kurgulanmıştır. Pavlus’a göre beden maddi dünyanın tüm olumsuz özellikleriyle eşleşmiş durumda, “*Ruh*” için bir mabet görevi yerine getirir. Ancak Ruh’un kutsal oluşunun ve bilgeliğinin hikmetiyle insan beden hapisanesinde çıkarak ebedi yaşam ve kurtuluşa varabilir. Özellikle beden günahattan korunursa, bütün pisliklerden soyunursa eğer, ruh o zaman Mesih Tanrı’nın lufu altında olur. Örneğin Romalıları mektubunda Pavlus şöyle bir atıfta bulunur ; *Ölümden dirilenler gibi kendinizi Tanrı’ya adayın; bedeninizin üyelerini doğruluk araçları olarak Tanrı’ya sunun.*²¹² Diğer taraftan ise Pavlus günahattan özgür “*Tanrı’nın ruhuna*” sahip olan imanlı insanlara müjde verir; *Ama şimdi günahattan özgür kılınıp Tanrı’nın kulları olduğunuza göre, kazancınız kutsallaşma ve bunun sonucu olan sonsuz yaşamdır. Çünkü günahın ücreti ölüm, Tanrı’nın armağanı ise Rabbimiz Mesih İsa’da sonsuz yaşamdır.*²¹³

Pavlus düşüncesindeki ele aldığımız şu motiflerin analoji karşılaştırılması bizlere “*beden-ruh*” dualizminin yapı ve nitelik bakımından Gnostisizmin “*ruh-beden*” düalizmiyle nasıl bir benzerlik içersinde olduğunu göstermektedir. Zira Gnostik

²¹¹K.Rudolph,,1984, **a.g.k.** ss 57-58

²¹²Romalılar 8:13

²¹³Romalılar 8;23

düalizmde de beden mümkün bütün kötülüklerin kaynağı, ruh ise tüm varoluşsal iyiliğin ve olumlu sıfatların toplam taşıyıcısıdır. Burada önemli olan nokta şu ki ruhun potansiyel olarak sahip olduğu bütün olumlu sıfatlar beden hapisanesinde kendi mahiyetine göre işlevlerini yerine getirmeyebilirler. Bu bağlamda uyku durumunda olan ruhun uyandırılması ve beden hapisanesinden kurtulması için ona ciddi etki edecek güçte ilahi bir kurtarıcı gerekir. Pavlus özellikle bu bağlamda Gnostisizmde olan kurtarıcı arketipin yerine “Hz.İsa Mesih” prototipini koyarak kendi teolojisini inşa eder. Görüldüğü gibi burada da Pavlus Gnostisizmi dönüştürerek Hristiyanlığa adapte olmuştur.

3.4.3.3. Kozmoloji Motifi

Gnostik yaklaşımın bir başka boyutu olan kozmoloji motiflerini de Pavlus düşüncesinde görmek mümkündür. Pavlus yazdığı mektuplarında, bu alem ve gelecek alemde bahseder. Pavlus perspektifinde dünya Tanrıyla barışmaz ve ezeli bir düşmanlık içerisinde. Diğer bir deyişle Tanrı'nın gazabına uğramış ve kıyamete kadar Tanrının muhataplığından çıkmış durumdadır. Hatta daha vahim olan dünyanın idaresinin şeytanın elinde olduğu gerçekliğidir. Mektuplarına dikkat edilirse aslında varoluşun düalistik yapı itibarıyla daim bir savaş içerisinde olduğunu ve dünyanın bu iki kutup arasında şeytan ve dostlarının kötü güçlerinin esaretinde olduğuna özel bir vurgu yapar; “Şimdi burada ‘Mesih’ (kurtarıcı) gelene kadar ruhumuzu yasa ile eğitmemiz gerekiyordu. Fakat artık ‘Mesih’ geldiği için yasadaki imtina ederek Mesih’te birleşmek ve gaflet uykusundan Mesih’in getirdiği ‘ruhani bilgi’ ile bu hapisaneden kurtulabiliriz. Yani imanla aklanalım diye Mesih’in gelişine dek Yasa, eğitmenimiz oldu. Ama iman gelmiş olduğundan, artık Yasa’nın denetiminde değiliz. Çünkü Mesih İsa’ya iman ettiğiniz için hepiniz Tanrı’nın oğullarısınız. Vaftizde Mesih’le birleşenlerinizin hepsi Mesih’i giyindi.”²¹⁴ Pavlus’un mektuplarında bu tür bir noktaya değinmemizin sebebi maddi alemin ele alma biçimiyle Gnostik perspektifin maddi alemin ele alma şeklinin neredeyse aynı olması ve bir bütünlük arz etmesidir. Yani maddi dünyanın pleroma olan ilahi alemin aksine tüm kötülükleri kendinde yansıtan varoluşsal bir tutuma sahip olan gerçekliğidir. Bu bağlamda araştırmacı Armstrong, Gnostik terminolojide dünyayı idare eden şeytani güçlerle Pavlus’un kavramsal öğretisindeki benzerliğe dikkat çeker; “Bütün Gnostik düşünce sistemlerinde dünyayı idare eden

²¹⁴Galatyalılar 3:27

şeytani güçler bir motif olarak Pavlus'un da söylediği gibi ilahi alem olan Pleroma'dan düşmüş, atılmış ruhani-mistik güçler tarafından dünyanın idare olunması ayrıca bir faktör gibi Pavlus teolojisinde de önemli bir benzerlik taşır.'²¹⁵ Dolayısıyla bu konuda da Pavlus teolojisindeki Gnostik motiflerin belirgin ve aşıkâr olduğu anlaşılır açıkça gözlemlenmektedir.

3.4.3.3. Bilgi (Gnosis) ve İman motifi; ‘‘Pavlus’un Gnostik savunması’’.

Gnostik düşünce sisteminin diğer önemli motiflerinden olan ‘‘bilgi ve imanın’’ Gnostik bağlamları, Pavlus teolojisinde hangi boyutlarda ve nasıl adapte edildiği sorusuyla bize bu ilişkinin içsel dinamiğini çözmemizde imkan sunar. Bu sebepten ilk önce Gnostisizmin hangi zeminde tanrısal bilgiye nüfuz etme girişimi olduğuna değinmek gerekir. Öncelikle Gnostiklere göre tüm ruhani tecrübe veya gizli ‘‘tanrı bilgisi’’ (gnosis) yazılı metinlerle izah edilemez. Sadece daha üst düzeyde olan tecrübeyle, vasıtasız idrakla, Tanrı’nın kendisiyle olan irtibattan alınabilir. Bu bağlamda Gnostiklerin bu anlamdaki fikri tutumları Hristiyanlığa karşı ciddi bir tehlike olarak kalmıştır. Dolayısıyla daha kutsal metinlerin kaynağı Tanrı değil, sadece kendilerini beğenmiş yer tanrılarının veya Platonist-Gnostik ifadeyle söylenecek olursak, Tanrı prototiplerinin geçmişten bu yana aktardıkları yalanlardır. Burada daha önemli nokta ise Pavlus’un bu bağlamları kendi mektuplarında farklı dönüşümden geçirerek Hristiyanlığa adapte etmesidir. Örneğin Pavlus, Korintlilere mektubunda halka hitap ettiği gizli tanrısal bilgiyi veya ilahi hakikatleri akıl ve insan bilgeliğinden ziyade Tanrı’nın insan ruhuna ilham etmesi veya ruhun öğrettiği sözlerle açıkladığını ifade etmiştir; ‘‘Gerçi olgun olanlar arasında bilgece sözler söylüyoruz; ama bu bilgelik ne şimdiki çağın, ne de bu çağın gelip geçici önderlerinin bilgeliğidir. Biz, Tanrı’nın gizli, saklı kalmış bilgeliğinden söz ediyoruz. Tanrı’nın, zamanın başlangıcından önce bizim yüceliğimiz için belirlediği bu bilgeliği bu çağın önderlerinden hiçbiri anlamadı. Anlasalardı, yüce Rab’bi çarmıha germezlerdi. Oysa Tanrı bunları bize Ruh aracılığıyla açıkladı. Ruh her şeyi, Tanrı’nın derin düşüncelerini bile araştırır. İnsanın düşüncelerini, insanın içinde olan kendi ruhundan başka kim bilebilir? Bunun gibi, Tanrı’nın düşüncelerini de Tanrı’nın Ruhundan başkası bilemez. Tanrı’nın bize lütfettiklerini bilelim diye, bu dünyanın ruhunu değil, Tanrı’dan gelen Ruh’u aldık.

²¹⁵K. Armstrong (1993), *A History of God. From Abraham to the Present: the 4000-year Questfor God*, London: Mandarin Paperbacks ; s.114.

Ruh'a uyanlara ruhsal gerçekleri açıklarken, Tanrı'nın lütfettiklerini insan bilgeliğinin öğrettiği sözlerle değil, Ruh'un öğrettiği sözlerle bildiririz.'²¹⁶ Pavlus burada bilgiye sahip olmanın temel zemininden konuşur. Ona göre bilgi ne simgesel düzeyde, ne de kağıt üzerinden okunur. Halis bilgiye temas Tanrıyla (Hz.İsa) insanın öz batını tecrübesinde karşılaşması veya yalnız insanın kendi özünde tanrıya tapınması ve onunla konuşmasında ortaya çıkar. Dolayısıyla Pavlus bilginin yalnız Tanrı tecrübesini hüzeni bir tecrübe olarak yaşayanların elde edebileceği bir hadise olduğunu ifade etmiş ve bununla da bilgiyi Gnostik bağlamda Hristiyanlık içerisinde ilk okuyanlardan olmuştur. Bu sebepten kendisini ilk Gnostik olarak adlandırmışlardır. Diğer taraftan Pavlus insanı varoluş itibarıyla iki anlamda ele alır. Ruhtan yaratılanlar ve bedenden yaratılanlar. Ona göre ruhtan yaratılmayan hiç kimse hakikatin tüm boyutlarıyla açıklandığı ve bilginin tecelli ettiği kaynak olan gizemli tanrıyla içinde karşılaşamaz. Bilgiye özel olarak gizemli bir şekilde erişmeye, çok az bir grup insanın dışında kimsenin gücünün yetmeyeceğini söyleyen Pavlus, burada da Tanrı'nın bilgi ve aklın tek kaynağı olarak insana ruhsal olarak gizemli bilgi aktarmasıyla insanın kurtuluşa varacağını önemli bir faktör olarak dikkate almıştır. Bu yaklaşımında da Gnostik bilgi tecrübesini kendi öğretisinde gözlemlenebilir şekilde yansıtmıştır.²¹⁷

Pavlus'un Gnostik perspektifi Hristiyanlığa uyguladığı diğer bir mesele onun misyonerliği döneminde Hellenlerle ve Yahudilerle konuşmasında ortaya çıkıyor. Kendi mektuplarında ilahi vahyi Hellenli olanlara da, olmayanlara da açıklama sorumluluğum vardır deyinirken bu iki grubu bilgeler ve akılsızlar diye ayırıyordu. Hellenleri bilgeler olarak kabul ettiğine göre onlara ruhani bilgilerin verilmesi gerektiğini, fakat ahmaklara da bu bilgilerin simgesel yolla verilmesini söylüyordu. Bu bağlamda bedenden doğanları veya ahmakları Gnostikler gibi tanrı benzerleri tarafından yaratılmış, alt ilahlar tarafında tutsak edilmiş gibi kabul eder. Ayrıca bu grubu Babaya doğru hiç bir zaman dönmeyecek olanlar diye etiketler. Böylece Gnostikler tarafından da kabul edilmeyen ve Babayı fark etmeyen cahiller diye çağıran kimseler Pavlus tarafında da aynı suçlamaya maruz kalmışlardır.²¹⁸ Bundan başka maddi boyutta olan dünyevi bilginin veya Platonist-Gnostik bir ifadeyle insan düşüncesinin temel zemini olarak

²¹⁶Korintliler 1; 6-13

²¹⁷Kürşat Haldun Akalın (2016), Bilgi-İman Ayrılığında Pavlus'un Gnostik Savunması. İğdır Üniversitesi, İlahiyat fakültesi dergisi. No: 8. s 35

²¹⁸K. Akalın ,2016,a.g.k.s 37

kabul edilen Arkhonları ve Pleromada en büyük arkhon olan Demiurge'yi inkar eden Gnostikler gibi, Pavlus da bütün cisimsel bilgiyi ve var olan tüm kötü güçlerin ruhu olan *demiurge*'yi ret etmiş ve Gnostikler gibi aynı fikri tutumu benimseyerek Gnostisizmi ciddi boyutta Hristiyanlık içerisinde temsil etmiştir. Kudreti ve bilgiyi demiurge'nin ruhu ile özdeş bilen Gnostikler gibi, Pavlus da bilgiyi bu dünyanın ruhundan değil, hatta insan aklının imkanlarında da değil, sadece Tanrı ruhundan aldığını söylemesiyle de tam bir Gnostik gibi davranır.²¹⁹ Örneğin bir mektubunda; *“Ruh'a uyan kişi her konuda yargıda bulunabilir, ama onun hakkında yargıda bulunacak kimse yoktur.”*²²⁰ ifadesiyle yine de maddi-cisimsel bilgiyi aşmak ve yeni tanrısal bilgiyle karşılaşmayı zorunlu bilmiştir. Ruhsal bilgi üzerinde kimsenin sahipleneceği bir makam olmadığını söyleyerek Gnostik temayülü yine farklı boyutta düzenler.

Genellikle Pavlus'un mektuplarına bakarken gerçekte iki karakterli Pavlus görüyoruz. Biri bilgiye ve her tür dialoğa açık olan Gnostik Pavlus, diğeri ise bilgini yapısı itibarıyla faydalı ve zararlı olarak ikiye bölen dogmatik Pavlus. Dolayısıyla Pavlus'da birbirine zıt iki farklı temayül görünmektedir ve bu farklılıklar kendiliğinde Pavlus kimliyinin ne kadar mürekkebe olduğunu ortaya çıkarıyor. Yine araştırmacı Kürşt Haldun'un söylediği gibi; Pavlus'un Gnostik düşünceden etkilenecek Kutsal metinlere yansıttığı yeni vizyonu dikkate alırsak, Pavlus Hristiyanlığın vahiy algısına paralel bir varoluşsal tecrübeyle Tanrı-İnsan ilişkisini Hristiyanlık dahilinde yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu anlamda, Pavlus vahiyle gelen bilginin statik olduğu ve kutsal metinlerle sınırlandırılması konusunda tamamen yeni bir sahne açmıştır. Ayrıca *“gnosis”* olan gizli ilahi bilgiye sevgiden mahrum olan ve ilahi bilgiden, basiretten mahrum olduğuna göre insanları kibirle tehdit eden *“yaratıcı tanrılar”* aracılığıyla değil, mutlak Tanrıyla doğrudan ruhsal bağlantısı olan *“Sophia”* yoluyla erişileceğini öne süren Gnostikler gibi, bilginin tanrının tecellisi olduğu görüşüyle kelamı Tanrıdan (İsa'dan) vasıtasız olarak alan Pavlus'u dahi etkilemişlerdir. Bundan başka Pavlus'un bilginin nefsanî tecrübe olarak belli çerçevesi olan kutsal metinlerin dışında aranması ve kişinin kendi azmi, basireti, sevgisi ve bunlardan doğan batini marifetle Tanrıya

²¹⁹K.Akalın ,2016,a.g.k.s 38

²²⁰Korintlilere; 2;15

ulaşması bağlamındaki Gnostik eğilimi pek çok Hristiyan ilahiyatçıyı da düşündürmüştür.²²¹

3.4.3.5. Yuhanna İncilinde Gnostik Bağlantı

Gnostik unsurların Hristiyanlığa nüfuz etmesi konusunda diğer önemli bir bağlantı Yuhanna İncili'dir. Bu bağlantıyı anlamamız için önemli bir soru gündeme gelir. Neden başka incil metinleri değil de Yuhanna İncili? Çünkü Yuhanna İncili teoloji bağlamında kendi içerisinde diğer kanonik metinlerle mukayesede Gnostik temayüller içeren bir metindir. Yuhanna İncili'nin kavramsal yapısı içerisinde çeşitli Gnostik unsurların olması istikametinde modern araştırmalar da ciddi tespitler ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda modern araştırmacılar Dodd, Yuhanna İncilini Gnostik temayüllü bir metin olarak tarif eder; *“Eğer Gnostisizm terimi yalnızca kurtuluşun bilgiyle olduğu inancına atıfta bulunuyorsa, bu anlamda, Yuhanna'ya göre İncil gnostik olarak sınıflandırılmalıdır.”*²²² Bu kayda değer ifade, Yuhanna'nın Tanrı bilgisine atıfta bulunduğu vurgusuna dayanmaktadır. Metinde İsa şöyle dua ediyor; *“Baba, saat geldi. Oğlun'u yücelt ki, Oğul da seni yüceltsin. Çünkü sen O'na bütün insanlık üzerinde yetki verdin. Öyle ki, O'na verdiklerinin hepsine sonsuz yaşam versin. Sonsuz yaşam, tek gerçek Tanrı olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih'i tanımlar.”*²²³ Burada, kurtuluşun tıpkı Gnostisizmde olduğu gibi bilgi ile elde edildiği görülmektedir. Çünkü sonsuz yaşamın temel şartı Tanrıyı ve İsa Mesih'i tanımlarından geçer. Bu tanıma ise özel bir bilgi (gnosis) gerekir. Başka bir yerde Yuhanna, inananların aksine dünyanın Tanrı'yı "bilmediğini" iki kez söyler; *“O, dünyadaydı, dünya O'nun aracılığıyla var oldu, ama dünya O'nu tanımadı. Kendi yurduna geldi, ama kendi halkı O'nu kabul etmedi. Kendisini kabul edip adına iman edenlerin hepsine Tanrı'nın çocukları olma hakkını verdi. Onlar ne kandan, ne beden ne de insan isteğinden doğdular; tersine, Tanrı'dan doğdular.”*²²⁴ Bu tür pasajlar kolayca Gnostik terimlerle yorumlanabilir, ancak biz de bu noktada "bilgi" kelimesinin iki farklı anlamı arasında ayırım yapmalıyız. Gnostik için bilgi, insanı Tanrısal bir boyuta taşıyan ve hatta bir tanrı yapan Tanrı'nın özel bir armağanıdır.²²⁵ Efsanelerde sıklıkla aktarılan bilgi ise, cennete ulaşmak için kötü güçlerin üstesinden gelme gücüdür. Kurtuluş Gnosis tarafından yapılır ve böyle bir

²²¹K.Akalın ,2016,a.g.k.s 34

²²²C. H. Dodd (1953),*The Interpretation of the Fourth Gospel*. Cambridge: University Press, s 97

²²³Yuhanna 17;3

²²⁴Yuhanna 1; 10

²²⁵C. H. Dodd, 1953, a.g.k. s 153

Gnosis getiren, Kurtarıcı'dır. Aynı şekilde bu paradigma Yuhanna İncilinde de işlenmiştir. Yuhanna her şeyden önce Tanrı ile olan ilişkiden bahseder. Tanrı ile ilişki hem O'nun bilgisini gerektirir hem de getirir, ancak her şeyden önce O'na olan inancı önceden varsayar. Bu sebepten Yuhanna, genellikle inancın gerekliliğine işaret eder.²²⁶ Dolayısıyla metin Gnostisizmde olduğu gibi, ferdi Tanrı tecrübesiyle kazanılmış bilginin kurtuluşa götüreceğini vurgular.

İlk Gnostikler Yuhanna İncili'ne, özellikle de açılış ayetlerine veya "önsöze" derin bir önem verdiler. Yaratılış'ın açılış ayetlerinde olduğu gibi, Yuhanna'nın açılış ayetleri de bir "başlangıca" işaret eder, Ancak bu neyin başlangıcıdır? Ortodoks okuyucular, John'un başlangıçta Tanrı'nın ebedi durumunu anlattığını belirtirler. Böylece başlangıçta Baba ve Oğul ya da "Logos" (Söz) vardı. Ancak Gnostikler, Yunanca metinden tamamen farklı bir mesaj anlamışlardır. Bunu bildiren tarihi bir görgü tanığı erken dönem kilise babalarından olan Irenaeus'tur. "Against Heresies" adlı eserinde Irenaeus, Yuhanna'nın önsözü üzerine uzun bir Gnostik yorumdan alıntılar yapar. Bu kaynağa göre Gnostikler açılış ayetlerinin Pleroma'nın kökenine ait Gnostik bilgiler içerdiğine inanıyorlardı ve ayrıca metinde Baba'dan tezahür eden birkaç ilkel varlığın veya "Aion" un adlarından açıkça bahsettiğine dair belli işaretlerin olması üzerine inançları vardı. Bu Aionlar Yunanca olarak aşağıdaki isimlere sahiptir ve Gnostik / Valentinus mitinde de önemli figürler olarak anılır: Monogenes (aynı zamanda Arche olarak da adlandırılır) ve Aletheia, Logos, Zoe, Anthropos ve Charis. Bunlar, Irenaeus tarafından bildirildiği üzere Gnostik mitin ortak isimleridir ve daha sonradan Nag Hammadi Kütüphanesi'nde bulunan Gnostik metinlerle de desteklenmektedir. Daha önemlisi Yuhanna'nın açılış ayetlerinde de bu isimlerden bahsedilir.²²⁷ Bu ve buna benzer motifler modern araştırmacılara yeni bir ufuk açmıştır. Örneğin G. Robinson Yuhanna İncili'ni Nag Hammadi metinlerinden olan *Trimorphic Protennoia* ile karşılaştırma yapar ve bu metnin aslında Hristiyanlık öncesi Gnostik bir metin olduğunu kanıtlar. Ayrıca metnin sadece daha sonradan "Gnostisizmin Hristiyanlaştırılması" sürecinde Hristiyanlaştırıldığını tarihsel bağlamlarla ortaya koyar. Bundan başka Yuhanna İncili üzerine tefsir çalışmalarıyla bilinen Bultmann, Yuhanna'nın daha önceden bir Gnostik olduğunu ifade eder ve kendi tefsir çalışmasında Yuhanna İnciline yansımış Gnostik düşüncelerin kavramsal yapısını inceler. Özellikle

²²⁶C. H. Dodd, 1953, a.g.k. s 113

²²⁷C. H. Dodd, 1953, a.g.k. s 124

Yuhanna'nın Gnostisizmde varlık öncesi var olan Kurtarıcı düşüncesini farklı motiflerde İncile yansıttığını iddia eder. Ş.Gündüz bu bağlamda Bultmann'dan aktardığı Yuhanna-Gnostisizm ilişkisini şöyle özetler; *Yuhanna Gnostisizm düşüncesi üzerinde bir operasyon yaparak, tarihselleştirme zemininde onun mevcut metafiziksel düalizmini karar düalizmine transformasyon etmiştir*²²⁸. Sonuçta bu gibi karşılaştırmalar bize bir kez Gnostisizmin Hristiyanlıktan önce mevcut olduğunu ve onunla karşılaşılarak nasıl Hristiyanlaşma sürecine geçtiğini gösterir.

3.5.1.Gnostisizm Bir Protesto muydu?

Egemen sınıfın savunduğu Hellen düşüncesine karşı olan Gnosis'in, kendi yapısı içerisinde kurtuluşa hizmet eden biliş ve bilgi kavramını oluşturması ve bunları kendi felsefesinde spesifik bir zemine dahil etmesi, dönemin kültürel yapısında kendisinin farklı bir düşünce sistemi olduğunu gösteriyordu. Bu noktada, “istik fikir dünyasına yakınlık ve uzaklık özellikle aşikardır. Diğer “istik dinler de bu dünyada kurtuluş fikrini sunmaya çalışırken, Gnostik soteriyolojinin antik çağda türünün en radikal olan dünyayı reddetme yönündeki katı tutumuyla yakından bağlantılıdır.”²²⁹

Gnostisizm, genellikle toplumsal ama aynı zamanda acı çekmeyi vaat eden bir çaba içinde kalarak, bu dünyanın gerçek sosyal yapısına aykırı bir şekilde karşılaşmıştır. Ezilenlerin ve sömürülenlerin sosyal durumlarının antik çağın hiçbir döneminde çok fazla ilgi görmediği unutulmamalıdır. Bu anlamda Zeno, Hecataeus, Euhemerus veya Iambulus gibi birçok Hellen edebi düşünürün ve filozofun ortaya koyduğu ütopyik planlar saf idealler olarak kalmış ve pratikte etkili olmamıştır. Bu nedenle bu konuda desteksiz ve ideolojik izolasyonları nedeniyle bağımlı sınıflar, zamanla kendi kavramlarını geliştirmeye bırakıldı. Öte yandan bu sınıflar sadece bir şekilde dini gelenekle bağlantılı olsalardı en azından Yakın Doğu'da bir yankı bulmaları umulabilirdi²³⁰. Fakat sadece dini gelenekle bağlantılı olmamaları bu sınıfları kendi mevcut kültürel sistemleri içerisinde farklı bir protesto ekolüne dönüştürdü.

Böylece Yahudi kıyamet ve ezoterizmi yanında gizemli dinler biçimindeki doğulu inanç sapkınlığı da toplumsal bir protestonun ifade aracı oldu. Gnosis bu noktada şüphesiz bu çemberin en radikal sesiydi. Aynı zamanda ahlaki geleneği ve

²²⁸Ş.Gündüz ,2000, a.g.k.s 55

²²⁹J. Morris, 2008, a.g.k., s 36.

²³⁰K.Rudolph, 1984, a.g.k., s 292.

görünür iktidar dünyasını inkar ederek, (doğaüstü dahil hiyerarşik ontolojiyi) o zamanın sosyal sorunlarını açık bir şekilde dini bir başlık altında çözme girişimi oldu.²³¹ Aslında görünen şu ki bu Gnostisizm'in hem de gerçek sefaletle karşı bir protestosudur.

Bu süreç içerisinde bizim için önemli bir soru ortaya çıkmaktadır. Acaba Gnostisizm kendi mahiyeti itibarıyla sadece sosyal bir protesto muydu? Yoksa yapısı itibarıyla dönemin dini otoritesine, yani giderek sistematik bir şekilde organize olan Hıristiyan teolojisine karşı çıkmış alternatif bir teolojik protesto muydu? Elbette ki, işin sosyal boyutundan başka teo-ontolojik bir boyutu da vardır. Çünkü Gnostisizm üzerine olan modern araştırmaların bize sunduğu genel perspektif Gnostisizmin ayrıca; “istik felsefe (Yeni Platonculuk ve Yeni Pisagorçuluk), Mısır Hermetik felsefe, Orta Asya (Zerdüştlük) ve Suriye mistisizimleri arasında güçlü bir bağlantıdan ortaya çıktığını gösteriyor. Öte yandan Gnostisizmin bu kadar farklı düşünce sistemini kendi içerisinde eriterek yeni bir metafizik modelle-Yani Varlık-Evren tasavvuru ile kültürel havuz yarattığı da belli oluyor. Bu durum dönemin bin yıllık medeniyet algısının (Paganik düşünce sisteminin) Gnostisizm tarafından kabul edilmesini de sağlamıştı. Zira R. Kurt'un söylediği gibi; Paganik aklın sahnesinde yeni çıkmasına bakmaksızın toplumda inanılmaz hızla gelişen bir Hıristiyan düşünce yapısı vardı. Bu yapının taşımış olduğu potansiyel imkanlar dönemin devlet algısına ve düşünce sistemine nüfuz etme veya etki etme gücünde kendisini göstermekteydi.²³² Burada farklı bir boyut daha karşımıza çıkmaktadır. Gnostisizmi Hıristiyanlığa karşı bir protesto hareketi gibi ele almadan önce, tespit olunması gereken önemli durum, Hıristiyanlıkla kendi arasında olan ilişkinin mahiyetine bakmaktır. Yani bilindiği gibi Gnostik sistemler; Oryantal mitolojiler, astrolojik doktrinler, İran teolojisi, Yahudi geleneğinin unsurları, İncil veya okültizm, Hıristiyan kurtuluşu ve eskatolojisi, Platoncu terimler ve kavramlar olsun, bu vb. Bir çok düşünceyi bir araya getirmiştir. Gnostisizmi güçlü yapan şey de aslında onun senkretik bir yapıya sahip olması idi. Senkretizm zaten bu dönemde en büyük etkinliğini elde etti. Her iki din de ilk yüzyılda çok değişken ve aynı zamanda senkretik özelliğe sahipti. Her ikisi de sadece birbirlerinden değil, aynı zamanda diğer kültürlerden çeşitli dini unsurları da ödünç almışlardı.²³³ Örneğin her ikisi de

²³¹J. Morris, 2008, **a.g.k.**, s 39.

²³²K.Rudolph , 1984, **a.g.k.**, s 36.

²³³A. H. B. Logan , (1996).*Gnostic Truth and Christian Heresy: A Study in the History of Gnosticism*, Hendrickson Publishers, s. 45.

Yahudilikten etkilenmişlerdi. Yani Hristiyanlık ve Gnostisizm'in bir ilişkisi vardı ve aslında tartışma bu değil, bu ilişkinin doğası ve dinamiklerinin ne olduğu yönündeydi.

Bundan başka erken dönem (M.S. 1. ve 2. yüzyıllar) filolojik metinlerin tarihsel bağlamlarda olan analizi gösterdi ki, Gnostisizmin sistematize ettiği farklı dini öğelerin çoğu Hristiyanlığın ortaya çıkmasından önce de vardı. Örneğin, bilinen zaman ve mekandaki belirli insan gruplarına bağlı ve Hristiyanlığa çok benzeyen bir kurtarıcı efsane zaten yaygındı. Fakat soru şu; Hristiyanlıktan önce Gnostisizm uygun bir dini sistem miydi? Yoksa hala yeni bir aşamada bazı öğeleri bir araya getirmek için bir şeyler bekleyen çeşitli parçalardan oluşan parçalı bir fenomen miydi? Tarihi süreci dikkate alırsak, bu yapının parçalı bir fenomen gibi gözüktüğü makuldür. İşte bu noktada Gnostisizm beklediği güçle, yani Hristiyanlıkla karşılaştı ve parçalı fenomenal durumdan organize edilmiş dini-mistik bir yapıya dönüştü. Böylece farklı bir süreç girmiş oldu. Bu sürecin adı protestoydu ve bu protesto bir hareket olarak bu iki akımı sosyal, siyasal ve teolojik istikametlerde yeniden şekillendirmiş oldu.²³⁴

3.5.1. Hristiyanlığın Gnostikleşme Süreci ve Valentinyanizm

M.S. 2 yüzyılın sonuna doğru birçok Hristiyan polemikçi ve teolog daha ağır siyasi baskılar olmadan pagan iktidarlar karşısında dinlerini savunma ve haklı olduklarını gösterme mücadelesine girdiler. Ama bu mücadeleleri başarısızlıkla sonuçlandı. Mircea Eliade bu mücadelenin mahiyeti, boyutları ve özellikle Hristiyanlığın dönemin iktidarları ve çeşitli paganik akımlarıyla yüzleşme zemini üzerine önemli tespitlerde bulunarak şöyle yazar; “İktidar sahipleri açısından Hristiyanlık sadece dinsizlik ve imparatorun manevi şahsiyetine hakaret suçlarını işlemekle kalmıyordu. Ensest, çocukları öldürmekten yamyamlığa kadar her türlü suçun da potansiyel sanığıydı. Roma iktidarı açısından Hristiyan teolojinin özü, Kurtarıcının hülulu, çektiği acılar ve dirilişi anlaşılmaz bir saçmalıktan başka bir şey değildi. Bundan başka bu yeni dini teolojinin bağnaz ödünsüzlüğü çoktanrıci dinlerle barış içinde bir arada bütünleşme ve var olma umudunun gerçekleşmesini imkansız kılıyordu. Hristiyan misyonerlerin bakışında mevcut siyasi baskı ve takipler en büyük tehlikeyi oluşturuyordu. Fakat kilise'nin karşılaştığı tek tehdit bu değildi. İsis ve Mithra gizemleri, güneş tektanrıcılığı, devletin resmi korunmasından da yararlandıkları için,

²³⁴A. H. Logan, 1996, a.g.k., s. 52.

çekinilmesi gereken rakiplerdi. Ayrıca çok farklı ve geniş boyutları olan ince bir tehlike Kilise'yi içeriden tehdit ediyordu; Bunlar çeşitli ezoterik, paganik sapkın akımlar ve öncelikle de Gnostisizm idi. Özellikle Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren ortaya çıkmışlardı. Henüz yazılı bir yasa bulunmadığı için, inanç ve pratik ibadet ritüellerinin doğruluğunu sinamanın tek yolu havarilerin anlatılarıydı. M.S. 150'ye doğru, havarilerin hepsi ölmüş olsa da, onların tanıklık ettikleri öğretilerin aktarılması kendi yazdıkları veya sözlü nakil aracılığıyla sağlanmıştı.'²³⁵. Burada Elliaden'nin söylediği gibi Hıristiyanlığın tehlike olarak gördüğü paganik aklın çeşitli ezoterik sistemlerinden başka kendilerini havarilerin sözlü geleneğine dayatan Gnostisizm de kendi tutumunu genişleterek ciddi bir tehlike oluştuyordu.

Bütün bunlarla birlikte Hıristiyanlığın Hz. İsa'dan ilahi bilgi adına tüm gizli ve batini tecrübeleri miras alan havarilerin özel tecrübelerinin ve bilgilerinin aktarılmasında kullanılan iki yol –yazılı ve sözlü miras az çok yeni buluşlar (bid'atlar) eklenmesine de açtı. Genellikle tüm Hıristiyan cemaatler tarafından tasdik olunmuş dört İncil'in ve Elçilerin İşleri'nin yanı sıra, havarilerin isimlerinin anıldığı başka metinler de ortalıkta dolaşıyordu. Örneğin, Hakikat İncili, Torno İncili, Petrus'un İşleri, Yuhanna'nın İşleri vb. Çoğu apokrif şeklinde (o zamana kadar gizli kalmış vahiyler) bu eserler, dirilen Mesih'in kendi havarilerine aktardığı batini bir öğretinin gizli mesajlarını ve anlatısını içeriyorlardı. Gnostikler işte özellikle bu tür gizli, korunmuş ve sadece sözlü gelenek yoluyla aktarılmış batini bilgileri sahipleniyorlardı²³⁶.

Konuyla bağlantısı bakımından değinmemiz gereken çok önemli bir nokta vardır. Zira Hıristiyanlık dahilinde oluşmuş batinilik ve dolayısıyla mistik öğretiler sorunu, öncelikle Gnostisizm'in başlattığı kriz sırasında, sayısız tartışmaya yol açmıştı. Dönemin farklı Gnostik düşünürlerinin iddiaları ve düşünce perspektifleri karşısında, Kilise babaları ve dönemin tarihçileri İsa'nın uyguladığı ve daha sonra da havarilerinin sürdürdüğü bir batini öğretinin varlığını inkar ettiler. Fakat M. Eliade'nin görüşüne göre olgular ve tarihi gerçeklikler bu durumda tersini göstermektedir. Çünkü batinilik veya çeşitli ezoterik doktrinlerde mevcut olan mürid-mürşüt ilişkisi ve farklı pratik ritüellerin, ibadetlerin erginleyici yollarla aktarılması, Hellenistik çağın tüm dinlerinde bulunmaktadır. Ayrıca Markos İncilinde de değinilmektedir. Bu görüşünü

²³⁵M.Eliade, 2017, a.g.k. s 476

²³⁶M.Eliade, 2017, a.g.k. s 477

kuvvetlendirme adına M. Eliade Clemens'in şu görüşünü nakl eder; “*Mesih dirildikten sonra Yakup, Yuhanna ve Petrus’a gnosis verdi. Onlarda bu bilgiyi diğerlerine verdi. Diğer havariler de 70'lere verdiler. Onlardan da biri Barnabay’dı.*”²³⁷ Böylece gizli bilgiyi çeşitli yollarla aktaran, piskoposlar silsilesinden ayrı, Havarilerin iman tecrübesini belirli dönüşümlerden geçirerek kamilleştiren ve aynı zamanda İncil ve Havariler çağına ait batini veya nefsi tezkiye tecrübesini bir gelenek olarak aktaran marifet ehli silsilesi gözlerimizin önünde canlanıyor. Buna ayrıca “*Hıristiyan Mistisizmi*” de diyebiliriz.

Havarilerin batini geleneklerinin içeriksel anlamda birçok konusu dönemin Mısır ve İran’daki bazı eskatoloji kavramlarla da benzerlikler gösterir. Ayrıca çeşitli Gnostik, paganik veya Heterodoks Hıristiyan yazarda da bu gibi benzerliklere rastlanılır. Dolayısıyla dönemin genel tarihi gidişatını ve kilise’niin bu tür batini doktrinlerden krize girmesinin sebeplerini düşünürken ortaya ciddi sorular çıkar. Bu bağlamda önemli sorulardan biri, Gnostisizmin ve batınlığın neden belli bir zamandan sonra Kilise’niin gözünde ciddi tehlike ve rakip gibi algılandığıdır. M. Eliade’nin görüşüne göre Havarilere ait gizli ve sözlü bir geleneğin aktarımına sahip olduğunu iddia eden Gnostikler, İncil’in asıl mahiyetine, özüne tamamen zıt bazı öğreti ve ibadetleri Hıristiyanlık içine sokabilirlerdi. Burada tehlikeli olan batınlık ve Gnosis değil, erginlenmeyle aktarılan veya öğrenilebilen gizli bilgi örtüsü altında dine sokulan sapkın bidatlar, çeşitli akımlardı. Bu ihtimalden dolayı Kilise Gnostik teolojiyle sert ve ciddi bir mesafe koyarak hesaplaşmak istemiştir.²³⁸

Gnostisizm’in tarihi dinamizmini iyi anlamamız için önemli olan bir nokta daha vardır. Öncelikle dikkate almamız gereken durum Gnostisizm’in Hıristiyanlıkla bağlantı formunun iyi anlaşılmasıdır. Gnostisizm’in Hıristiyanlıkla ilişkisinde iki aşama vardır; Gnostisizmin Hıristiyanlaşma aşaması ve daha sonra Hıristiyanlığın Gnostikleşmesi süreci. İlk aşama M.S. 1. yüzyılın sonları, ikinci aşama ise M.S. 2. ve 3. yüzyılda büyük Gnostik sistemlerin Hıristiyanlık dahilinde ciddi teolojik birer yapı olarak oluşmasıdır. Daha önceki bölümlerde izah ettiğimiz gibi Gnostisizm Hıristiyanlıkla erken dönemlerde Pavlus vasıtasıyla karşılaşmıştır. Pavlus’un Yahudilik dahilinde mevcut Gnostik fikri akıma hakim olması, onun bu fikri temayülleri alıp kendi teoloji

²³⁷M.Eliade, 2017, **a.g.k.** s 477

²³⁸M.Eliade, 2017, **a.g.k.** s 478

sisteminde kullanmasıyla Gnostisizm'in Hıristiyanlaşma sürecini başlatmıştır. Bu bağlamda ikinci önemli boyut Yuhanna İncili'nin Gnostikler tarafından kendi temel teoloji söylemlerinde merkezi metin olarak ele almalarıdır. Bu metin, Gnostikler için çok önemli bir metin kabul edilmekteydi. Hatta kendi içerisinde taşıdığı Gnostik unsurlar bakımından modern Hıristiyan araştırmacıları Yuhanna'yı²³⁹ bir Gnostik olarak adlandırmışlardır. Dolayısıyla Gnostisizm'in Hıristiyanlığın dahili akımına dönüşmesinin erken dönemi ve Hıristiyanlaşma süreci iki aşamada şekillenmiştir; Pavlus Teolojisi ve Yuhanna İncili. Bunun yanı sıra bir de dönemin çeşitli apokrif metinleri bu süreci daha da geniş boyutlara taşımıştır. Böylece Gnostisizm'in Hıristiyanlığın betnine sızması erken aşamada tamamlanmış oldu.

Gnostisizmin Hıristiyanlığa sızması ve gelişim süreci gizli ilerlediğinden dolayı Kilise bu dinamizmin nabzını tutamamıştı. Fakat Gnostisizmin zamanla Hıristiyanlık kisvesi altında gelişerek büyümesi ve neredeyse M.S. 2. yüzyılın sonlarından itibaren Hıristiyanlığın mecrasını farklı istikamete yönlendirme potansiyeline sahip olacak bir akıma evrilmesi muhtemelen Kiliseyi de şaşırtmış olmalıdır. Kilise problemin tehlikeli boyutunu tam anladığı anda bir krize girmiş oldu. Bu sebepten Kilise İrenaeus'un rehberliği altında Gnostisizm'in Hıristiyanlıktan dışlanma projesini başlatmıştır. Burada Kilise için Gnostisizm'in tam olarak tehlikeli boyuta geçmesi sorusunu açmamız gerekir. Yani burada Kilise için Gnostisizm'in yarattığı krizin tehlikeli sonuçları ne olabilirdi? Öncelikle Gnostisizm Hıristiyanlığa alternatif bir teoloji ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Diğer taraftan artık bu durum M.S. 3. yüzyılda Gnostisizmin Hıristiyanlık dahilinde nasıl büyük ve sistemli bir ekole dönüştüğünün gösterici kanıtıdır. Dolayısıyla dönemin farklı Gnostik akımları karşımıza çıkar. Fakat bunların içerisinde Katolik Hıristiyanlığına paralel oluşmuş, İncil metinlerine farklı bir metodolojiyle yaklaşan ve hatta kendilerini Hıristiyan olarak isimlendirerek Kilise'nin karşısına çıkmış en güçlü Gnostik akım "Valentinyanizm"dir. Valentinyan ekol artık

²³⁹Dördüncü İncil yazarı Yuhanna'nın Gnostik geleneklerle ilişkili bir kişi olduğunu ve dolayısıyla yazdığı İncil'inde Gnostik düşünceleri Hıristiyanlaştırdığını ileri sürmüşlerdir. Yuhanna'nın Gnostik geleneklerle ilişkisi konusunda farklı görüşler ileri süren bilim adamları da mevcuttur. Örneğin; A.H.B. Logan, bir makalesinde Yuhanna'nın Gnostisizmden etkilenmesinden ziyade, Gnostiklerin Yuhanna'dan etkilenmiş oldukları üzerinde durur.(Daha geniş bilgi için bkz; Şinasi Gündüz (2000), *Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar*,Dini Araştırmalar;C 2. S 6)

tarihin bu aşamasında (M.S. 3. yüzyıl) Hıristiyanlığın Gnostikleşme sürecini temsil etmektedir.²⁴⁰

Valentinyanizm Hıristiyan Gnostisizmi dahilinde elde ettiği konuma ve etki gücüne göre en belirgin akımlardan biridir. Valentinyanizm dönemin diğer Gnostik düşünce sistemleriyle hem aynı hem de farklı niteliklere sahiptir. Örneğin, eskatoloji tasavvurunun anahtarı olan bilgi anlayışı, düşünüş ve kurtuluş mitlerine kendi teoloji sisteminde yer vermesi bakımından başka Gnostik akımlarla aynı çizgide yürür. Fakat aynı zamanda maddi alemin bir tür illüzyon olarak görülmesi, vahdetçi-monist varlık tasavvuru ve maddi alemin yaratılışının kurtuluş sürecinin bir parçası olarak değerlendirmesi bakımından farklı bir teoloji tasavvuruna sahiptirler. Emir Kuşçu'nun tespitine göre; *“Valentinyenler Kilise tarafından ‘‘gnostikoi’’ olarak adlandırılrsa da onlar kendilerini birer Hıristiyan olarak görüyorlardı ve bu tür adlandırmaya karşı çıkıyorlardı. Ayrıca kendilerini Pavlus teolojisinden transfer aldıkları ‘‘Ruhsal olanlar’’ kavramıyla nitelendiriyorlardı. Buna karşın Kilise hakkında ise ‘‘Nefsani olanlar’’ anlamına gelen, ‘‘Psuchikoi’’ kavramını kullanıyorlardı.’’*²⁴¹ Dolayısıyla Valentinyanlar bu tarifle kendilerini Pavlus'un ardılları adın altında sınıflandırıyorlardı. Özellikle kendilerini Pavlus'a ait etmeleri çizgisinde güçlü tarihsel ve teolojik arka planla alternatif bir Hıristiyanlık okuma yapmaları, Kilise'yi sosyal ve teolojik olarak bir çıkmaza sürüklemişti.

Valentinyanizm'in banisi Valentinus (M.S. 100-160), döneminin (M.S. 2. yüzyılın) en büyük Gnostik düşünürüdür. Kendisi Mısır'da dünyaya gelmiş ve eğitimini o dönemin en büyük Gnostik Hıristiyanlarından olan Basilides'in eğitimlerini yaydığı İskenderiye'de almıştır. Tahminen M.S. 135 ve 160 yılları arasında Roma'da kendi düşünce sistemini tebliğ etmiştir. Valentinus Roma'da meşhur bir kişi olmuş, hatta piskopos olmak için mücadele de vermiştir. Fakat bu mevkiyi alamamasından dolayı Kilise'yle yollarını ayırmış ve şehri terk etmiştir.²⁴²

Valentinyanizm M.S. 3. yüzyılın başlangıcından itibaren artık Kilise'ye paralel olarak yeni teolojik zeminde kendi ritüellerini geliştirmiştir. Hatta kendi piskoposlarına bile sahip olmuşlardı. Araştırmacı Brakke'in dediğine göre, Valentinyanlar M.S. 3.

²⁴⁰M.Eliade, 2017, a.g.k. s 479

²⁴¹Emir Kuşçu (2011), *Gnostik Hıristiyan Bir Akım Olarak Valentinyanizm*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat fakültesi dergisi sayı 35), s 95

²⁴²E.Kuşçu ,2011,a.g.k. s 98

yüzyılın başlangıcında Hıristiyanlarla aynı grupta Kiliseye gitseler de, artık M.S. 3. yüzyılın sonlarına doğru bağımsız bir statü kazandılar ve Hıristiyanlığı farklı bir perspektiften okumaya başladılar.²⁴³ Buna bağlı olarak dönemin ünlü Piskoposu İrenaeus Valentinyenleri sapkın bir grup olarak eski paganik düşüncenin kavramlarını ödünç aldıklarını ve belli bir dönüşüme uğratarak Hıristiyanlığa uyguladıklarını ileri sürmüştür.²⁴⁴ Kilise ve Valentinyanizm tartışmaları içerisinde en önemli konu, Hz. İsa'nın tabiatı üzerine olan tartışmalar idi. Bu manada Valentinyan ekolün Hz. İsa tasavvuru Kilise'ye tamamen zıdd bir tasavvurdu. Yani Kilise'niin kanonik metinler üzerinden inşa ettiği Hz. İsa tasavvuruna alternatif olarak tamamen farklı bir İsa tasavvurları vardı. Burada İsa bir prototip olarak Gnostisizm'in teolojik zemininde yeniden inşa edilerek ona yeni bir kimlik kazandırmıştır. Artık Kilise'nin karşısında onun tanrısını farklı bir kimlikle ele alan ve “Hıristiyan Gnostisizmi” adıyla kök salmış bir sistem oluşmuştu. Daha doğrusu, artık Hıristiyanlığı Gnostikleştirecek bir güç merkezi vardı.

Konumuzla bağlantısı bakımından, “Valentinyan Gnostisizmin” yeni bir kimlikle ele aldığı Hz. İsa tasavvuruyla, Hıristiyanlığın merkezi konularını (Hz İsa'nın tabiat tartışmaları) farklı bir teoloji olarak nasıl şekillendirdiği ve ayrıca bu tasavvurun yapısal farkı üzerinde değinmemiz gereken bazı önemli noktalar vardır. Özellikle Kilise ile ayrıldıkları konuları anlamamız için, Valentinyan İsa modelinin yapısı üzerine bazı açıklamalar gerekmektedir.

Döneminin en büyük teologları ve mistikleri arasında yer alan Valentinus, kendi teoloji sistemini geliştirirken kötülüğün tabiatını ve ruhun düşüşünü, düalist bakış açısı olan Tanrının müdahalesiyle değil, doğrudan tanrısallığın varoluşun içinde yaşanmış bir dramla açıklamayı amaçlar. Dinler Tarihi araştırmacılarından olan ünlü M. Eliade Valentinus kozmolojisi üzerine ince bir tespitte bulunarak konunun Hıristiyanlıkla olan bağlantısını şöyle özetler; “*Valentinus'un bakış açısına göre, Aşkın birinci temel ilke olan Baba, kendiliğinde görünmez ve anlaşılmazdır. Burada Baba eşi olan düşünce (Ennoia) ile birleşir ve birlikte Pleroma'yı oluşturan 15 eon çift doğar. Baba'yı tanıma aşkıyla gözü bir şey görmez olan eon Sophia bir krize yol açar ve bu krizin ardından kötülük ve tutkular ortaya çıkar. Sophia ve neden olduğu sapkın yaratımlar*

²⁴³Brakke David (2010), *The Gnostics, President and Fellows of Harvard College*, U.S.A; s 219

²⁴⁴ İrenaeus, 2012, **a.g.k.** 2.14.1.

*Pleroma'dan aşağı atılınca daha alt bir bilgelik üretirler. Yukarıda yeni bir çift, Mesih ve onun dişil eşi Kutsal Ruh yaratılır. Nihayet en baştaki mükemmeliğine döndürülen Pleroma, İsa denen Kurtarıcıyı doğurur. Kurtarıcı alt bölgelere inerken, alt hikmetten gelen maddi unsurlardan görünmez maddeyi oluşturur ve psişik unsurlarla da Demiurgos'u biçimlendirir. Bu tanrı bir üst dünyanın varlığından habersizdir ve kendisini tek Tanrı sanır. Maddi dünyayı yaratır ve soluğuyla can verdiği iki insan kategorisini, Hylikleri (Maddiler), Psişikleri (Nefsaneler) oluşturur. Ama üst Sophia'dan gelen tinsel unsurlar, Demiurgos'un iradesi dışında onun soluğuna karışır ve Pneumatikler (Ruhaniler) sınıfını doğurur. Mesih, maddeye tutsak olmuş bu ruhsal parçacıkları kurtarmak için yeryüzüne iner ve terimin dar anlamında bedenlenişten kurtulma bilgisini vahyeder. Böylelikle Gnosis sayesinde uyanan Ruhaneler ve yalnızca onlar, Babaya doğru çıkar yeniden.'*²⁴⁵

Valentinyanizm, Tanrı-İnsan-Dünya ilişkisini bağlamını da Kilise'nin öğretisinden daha farklı zeminde ele alıyordu. Valentinyen bakışa göre, dünya kamilleşme için bir okul, Mesih de bu okulda bir öğretmendir. Hz. İsa burada ebedi bilginin ve Logos'un kamil taşıyıcısı olarak takdim edilir. Dolayısıyla Gnosis'e ermiş biri ne kilise'ni ve psikoposların ahlaki öğretilerini reddeder ne de Eski Ahit küçümser. Sadece insan Gnosis'le bu alanları aşarak tamamen başka bir düzlemde tanrıyı tecrübe eder ve özgürleşir. Ve Gnosis sadece Hz. İsa'yla mahrem bir manevi bağlantı içerisinde olan kişilere sunulmuş bir kurtuluş marifetidir. İrenaeus'un da belirttiği gibi, Valentinyanlar Kilise'nin vizyonu olarak oluşmuş ahlak ve Tanrı tecrübesinin sadece avam olan Hıristiyanlar için kabul edilebilir olduğunu düşünüyorlardı.²⁴⁶ Dolayısıyla Valentinyanlar, bu bakışla insanı onun bedenine ve hatta Tanrıyla olan ilişkisinin boyutlarına sahip olma iddiası taşıyan Kilise'nin sisteminden kopararak, onu daha özgür bir alanda tamamen bağımsız bir ferd olarak yeniden inşa ediyordu. Bu anlamda Valentinyen ekolün insanı bu tür ele alma biçimi toplumda Kilise'nin iktidar olma vizyonunu kapatma tehlikesi taşıdığından, Kilise'yi ciddi şekilde Valentinyan'ların örneğindeki olan Gnostisizmi sapık bir akım olarak ötekileştirme durumuna getirmiştir.

²⁴⁵M.Eliade, 2017, a.g.k. s 486

²⁴⁶Irenaeus, 2012,a.g.k.1.21.4

Valentinyan düşünceyle Kilise'yi ayıran temel meselelerden biri de ‘‘Valentinyan Kristolojidir’’dir.²⁴⁷ Bu öğretilde Hoeller'in belirttiği gibi Hz. İsa, Tanrı'nın oğlu veya teslisin bir unsuru olarak değil, insanlığı özgürleştirecek gizli bilgiyi getiren bir kurtarıcı olarak öne çıkarılır.²⁴⁸ Valentinyanlar bu düşünceden yola çıkarak, tarihi iki döneme ayırırlar. İsa Mesih'ten önce ve İsa'dan sonraki dönemler. İsa'dan önceki dönem olan Eski Ahit döneminde insanlar asıl olan Tanrı'yı bilmiyorlardı. Onun yerine sahte tanrı olan Demiurge'yi tasarladılar ve ona tapındılar. Fakat tanrısal planda ilerleyen nefsanî mahiyete sahip Eski Ahit dönemi Hz. İsa'nın gelişiyi kapanmış ve yeni bir ruhsal dönem başlatılmıştır. Böylece Valentinyan perspektife göre, Hz. İsa'nın gelişiyi ruhsal dönemin aktif hale geçmesiyle insanlar tarihin ikinci evresinde sahte tanrıyı aşarak asıl olan Tanrı'yı Gnosis'le tecrübe etme imkanı kazanmışlardır.²⁴⁹

Mesih'in varlık öncesi varlığı, Valentinyan kristoloji düşüncesinin ana yapısını oluşturur. Buna kanıt olarak NHM'den olan ‘‘*The Treatise on the Resurrection*’’ teoloji metni gösterilebilir. Yeryüzünde olan kurtarıcı hadiseler, Hz. İsay'la ilişkin tüm olaylar ve hadiseler aslında Pleroma'nın prototipleri olarak tarihsel alanda gerçekleşmiştir. Bu bağlamda çarmıha gerilme ve yeniden dirilme gibi olaylar kozmik planda gerçekleşen sembolik hadiselerdir. Ayrıca Kilise'den farklı olarak Valentinyanlar için çarmıh, sadece günahların bağışlanması için değil, maddi özelliklerden, kötülüklerden arınma sembolüdür ve bir sınırdır.²⁵⁰

Gnostik Valentinus yeniden dirilmeyi, Tanrısal varoluşun son aşaması olarak değil, aynı gizemli sürecin aralık, geçici bir sahnesi olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda Emir Kuşçu önemli tespitlerde bulunmuştur; ‘‘Hz. İsa'nın kimliği üçlü yapı olarak tanrısal varoluş içerisinde kendini gerçekleştirmektedir. Fiziksel, Nefsanî ve Ruhani kimlikler her biri kendi yerine göre ayrı işlevlere sahiptirler. Logos insan tabiatına gizemli bir şekilde karışmadan bu üç kimlikle kurtarıcı döneminin dünyevi evresinin başlaması için insan suretinde görünmek zorundadır. İnsan benliğini üçe bölen Valentinyanlar, Katolik Hristiyanlardan farklı olarak kurtuluş doktrinini de Hz.

²⁴⁷Kristoloji; Hristiyan teolojisinin bir bölümüdür. İsa'nın kimliği ve tabiatı üzerine olan incelemelerle bağlantılı olsa da, asıl alanı inkarnasyon (vücut bulma) ve diriliş gibi Mesihlik ve Mesihliğe dair konulardır.

²⁴⁸A. Stephan (2002), *Gnosticism*, Quest Books, Illinois; s 67

²⁴⁹K.Rudolph,1984,**a.g.k.** s153

²⁵⁰K.Rudolph,1984,**a.g.k.** s 154

İsa'nın getirdiği gizli bilgiye bağlarlar. Hz. İsa sadece insanların günahlarının bağışlanması ve kurtuluşa ermesi için kendisini kurban etmemiştir. O, düzensizliği düzene sokarak evrenin orjinal yapısında bulunan varoluşsal ahengi yeniden canlandırma sürecini başlatır. Bu bağlamda Mesih'in çarmıhta çektiği azablar sadece kurtarıcı değerinde bir anlam taşımaz, aynı zamanda Tanrısal planda kozmik gerçekliği ve ilahi gizliliği yansıttığı ölçüde önemlidir.'²⁵¹ Dolayısıyla ruhsal olanların kurtuluşu için Baba'nın gizli bilgisini getiren Hz İsa bir arketip olarak diğer ruhsal kimliklerin kendi alanlarında özgür yaşamaları ve öz potansiyel imkanlarını Tanrıya bağlanmakla gerçekleştirme için geniş bir vizyon veriyordu. Gnostisizm Hıristiyanlığı böyle bir farklı perspektiften okumaya tabi tutarak ve özellikle Pavlus'çu Gnostik eğilimleri daha sistematik bir teolojiye dönüştürerek Hıristiyanlığın dahilinde derin bir akım yaratmıştır. Sonuçta, Gnostisizm kendi farklı teolojik perspektifi ve bu perspektifi toplumun imgelemine aktaracak mitolojik imkanları itibarıyla derinlerde kök salmış ve Hıristiyanlığı dönüştürecek güçte alternatif bir akım olarak onun kalbinde bir çıkmaza dönüşmüştür.

²⁵¹E. Kuşçu, 2011, **a.g.k.** s 115-116

SONUÇ

Gnostisizm ilkin olarak Yahudiliğin mistik yapısı içerisinde şekillenerek tarihi serüvenine başlamış ve kendi mitolojik metafizik içeriğini Eski Ahit'in pasajlarından alarak onu mistik bir çizgiye sokmuştur. Özellikle ilkin Kilise babaları Gnostisizmin Eski Ahit'ten gelen bir damarla beslendiğini söylemişlerdir. Ayrıca antik filolojik kaynakların ve Nag Hammadi Gnostik metinlerinin analizi bize Eski Ahit'in bir çok önderlerinin Gnostik akımın öncülleri olarak tespitlere varmamıza sebep olmuştur. Yahudiliğin ipliklerinde zamanla büyüyen Gnostisizm, Büyük İsgenderin doğu seferiyle başlayan Hellenistik dönemde tamamen yeni bir kültürle karşılaşmıştır. Bu kültür farklı felsefi ve dini eğilimleri kendi içerisinde biçimlendiren bir senkretik yapıya sahip olan Yeni Platonculuk'tu. Gnostisizm daha sonr'a coğrafyada paganik akla karşı savaş halinde olan ve ayrıca semitik (Yahudilik) aklın sahnesinde *“evrensel değerlere”* sahip olduğu iddiasıyla ortaya çıkmış Hıristiyanlıkla karşılaştı. Gnostisizmin Hıristiyanlıkla karşılaşma zemini onun daha sonra tarihsel süreçte gelişim dinamizmini şekillendirmesi bakımından çok önemli bir mahiyet taşıyordu. Çünkü Hıristiyanlıktan önce Gnostisizm, uyumlu bir dini sistem değildi. Bütün çeşitlerinde parçalı bir fenomen olarak gözüküyordu. İşte bu noktada Hıristiyanlıkla karşılaşarak parçalı fenomenal durumdan organize edilmiş dini mistik yapıya dönüştü. Bu karşılaşma zemininde Hıristiyanlıktan Gnostisizme açılan ilk kapı ise Hıristiyanlığın mimarı olan Pavlus olmuştur. Pavlus kendi teoloji sistemini inşa ederken hellenistik kültürün Gnostik temayüllerinden ciddi şekilde etkilenmiştir. Dolayısıyla dönemin Gnostik düşünce fragmanlarını kullanarak sistemli bir teoloji yaratmıştır. Fakat bu bağlamda Gnostisizmden aldığı içeriğe bakmaksızın Gnostisizmi eleştirmiştir. Sonuçta kendi düşüncesinde Gnostik unsurlar olsa da inşa ettiği mistik teolojik yapıda bütün heretik düşünce akımlarını sapkın çizgide değerlendirerek onları devre dışı bırakmış ve kurguladığı sistemi kapatmıştı. Ardından gelen Kilise Babaları da bu teoloji üzerinde Hıristiyanlığı kurumsallaştırarak Gnostisizm başta olmakla birlikte alternatif olan tüm akımları sapkın adlandırmışlar.

Daha sonra ise Gnostisizm ikinci ve en önemli aşamasına geçiş yaptı. Gnostisizmin Hıristiyanlıkla karşılaşmasından sonra ikinci aşaması *“Hıristiyanlığın Gnostikleşme”* süreci olmuştur. Bu süreç M.S. 2. yüzyılın sonu ve 3. yüzyılın başlangıcında sistemli hale gelmiş Gnostik akımı olan Valentinyan ekol başlatmıştır. Dolayısıyla Katolik Hıristiyanlığına paralel oluşmuş, İncil metinlerine farklı bir

metodolojiyle yaklaşan ve hatta kendilerini Hıristiyan olarak isimlendirerek Kilise'nin karşısına çıkmış Valentinyan ekol '*Hıristiyan Gnostisizmi*'nin temsilcisi olarak tarihin bu aşamasında (M.S. 3. yüzyıl) Hıristiyanlığın nüvesinde kendine özerk, sistemli bir teoloji inşa ederek kök salmış ve Hıristiyanlığın bir çıkmazı olarak ciddi bir akıma dönüşmüştür.

Sonuçta genel anlamda ortaya çıkan sahne şu ki Gnostikler bu tür geniş boyutlu mahiyete sahip protesto ile Gnostisizm'in bazı temsillerini Hıristiyanlık kavramları içerisinde bir dönüşüme sokarak, kendi kuramcı teolojilerinin gelişimine büyük zemin hazırlıyor oldular ve zamanla Hıristiyanlığın nüvesine sızarak kendi doktrinlerinin tutumunu daha da genişlettiler. Özellikle kurtarıcı doktrini üzerinden. Aynı süreçte Hıristiyanlık da Gnostisizmin öğelerinde kendisinin mistik düşünce yapısını zenginleştirecek motifler buldu. Böylece Hıristiyanlık kendi siyasal ve kültürel avantajlarını kullanarak ve Gnostisizmin protestosunu aşarak onu kendi içerisinde yaratmış olduğu dahili bir akıma katarak hazmetmeye çalışıyordu. Fakat hazmetmeyi başardı mı? Başardıysa hangi boyutlarda başardı? sorusu şu an bile modern din tarihçiliği bakımından aktüel bir sorudur. Araştırmamızın sonucu olarak bu bağlamda geldiğimiz sonuç; Gnostisizmin Hıristiyanlık karşısında siyasal veya iktidar mekanizması olarak hiçbir zemini olmasa da zamanında Pavlus vasıtasıyla Hıristiyan bilincin mistik yapısı içerisinde derin kök salmış ve Hıristiyanlığın bir çıkmazı olarak hala kendi aktüelliğini kaybetmemiştir.

KAYNAKÇA

FİLOLOJİK KAYNAKLAR

Platon (1989), *Timaios*, (Çev E,Güney), İstanbul;MEB (Batı klasikleri).

Hippolytus (2016), *Refutation of All Heresies*,(edited by M. David Litwa),Atlanta.

Irrenaeus (2012), *Against Heresis (book 2)*, (Ed;Alexander Roberts, James Donaldson. New York. Newman Press.

Plotinus (2008), *Enneadlar*. (Çev,Haluk Özden), İstanbul. Ruh ve Madde yayınları.

MODERN KAYNAKLAR

KİTAPLAR

Armstrong, A. M. (1984). *Platonic dualism, gnostic and christian*, Amsterdam, Free University Press

Armstrong, K. (1993). *A History of God. From Abraham to the Present: The 4000-year Questfor God*, London: Mandarin Paperbacks.

Alıcı, M. (2010). *Nag Hammadi Literatüründe Gnostik Kozmogoni*, Milet ve Nihal dergisi.

Akalın, K. H. (2016), *Bilgi-İman Ayrılığında Pavlus'un Gnostik Savunmas*. Iğdır Üniversitesi, İlahiyat fakültesi dergisi. No: 8.

Bultmann, R. (2019). *History and Eschatology, The precense of eternity*, Baylor University Press, London.

Bart, D. E. (2004). *Lost Christianities: The Battle for Scripture and the Faiths We Never Knew*, New York: Oxford University Press.

Birger, A.P. (2011). *Gnosticism as Platonism*,Cambridge University Press.

Brakke, D. (2010). *The Gnostics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Christoph , E. (1975). *Neoplatonism and Gnosticism*, New York; Suny Press.
- Darrell, L. B. (2008). *Kayıp İnciller*. (Çev;Fatih Bilger), İstanbul: Haberçi Yayınevi.
- Dodd, C. H. (1953),*The Interpretation of the Fourth Gospel*. Cambridge University Press.
- Dirijvers, H.J.V. (1981). *The persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria*, London; MacMullen Press.
- Drijvers, H.J.V. (1967). "*The Origins of Gnosticism as a Religious and Historical Problem*", Brill.Nederlands.
- Demirli, K. (2013). *Türkiye Diyanet Vakfı; İslam Ansiklopedisi. Madde; Hristiyanlık.(cilt-17)*, İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Edwin, M. Y. (1970). *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge Press.
- Edwin, M. Y. (1973). *Pre-Christian Gnosticism, A Survey of Proposed Evidences*. London. Tyndale Press.
- Eduart, C. (2014). *Bir mistik olarak Pavlus*, Yayınlanmamış Doktora tezi; Danışman (Prof.Dr. Ahmet Güç), Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Edward, C. (1967). *Buddhism and Gnosis*, Leiden
- Edwin, M. Y., (1973). *Pre-Christian Gnosticism; A Survey of the Proposed Evidences*, New York, Baker Book House.
- Elaine, P. (1992). *The Gnostic Paul; Gnostic Exgesis of the Pauline letters*. Trinity Press International.
- Floramo, G. (2005). *Gnostisizmin Tarihi*. (Çev;Aygül Baş,Bilal Baş), İstanbul; Litera yayıncılık.
- Gilles, D. (1970). *From mytos to Logos*. Paris. University de Franse Press.
- Gilles, Q. (1974). *The origin of the Gnostic Demiurge, Gnostic studies*, İstanbul. İstanbul Üniversitesi Yayınları

- Gilbert, G. H. (1909). *The Greek Element in Paul's Letters*, Source: (The Biblical World, Vol. 33, No. 2); Published by: The University of Chicago Press..
- Greenstone, J. H. (1906). *The Messiah Idea in Jewish History*, Jewish pub.soc.Philadelphia. Jewish Publication Society of America.
- Gündüz, Ş. (1993). *Nag Hammadi Literatürü ve Ademin Vahyi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/7.
- Gündüz, Ş. (1997). *Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi*,İstanbul; Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/ 9.
- Gündüz, Ş. (2000). *Pavlus Teolojisinde Gnostik Unsurlar*, İstanbul; Dini Araştırmalar dergisi 2/6.
- Gündüz, Ş. (2012). *Erken Dönem Hristiyan Gnostisizmi*, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalının düzenlemiş olduğu XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı, Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu. Malatya.
- Gündüz, Ş. (2019), *Pavlus;Hristiyanlığın Mimarı*. MilelNihal yayınları, İstanbul.
- Schoeps, H.J. (1961), Paul; *The theology of the apostle in the light of Jewish Religious History*,(Trans.by; Harold Knight), Westminster Press.
- Hans, J. S. (2010). *Yahudi Hristiyanlığı - İlk Dönem Hristiyanlığında Cemaat Oluşumu ve Mezhep kavgaları*, İstanbul. İz yayıncılık.
- Heikki, R. (1986), *Paul and the law*, Fortress Press,London;
- Hoeller, S. A, (2002), *Gnosticism*, Quest Books, Illinois.
- Turner, J.D. (1975). *The Book of Thomas the Contender*, New York.
- James ,M. R., The Nag Hammadi Library in English (1988), *The Exegesis on the Soul*, (W.C. Robinson and M. Scopello trc) , ed., Brill, Leiden.
- James, M. R., The Nag Hammadi Library in English (1988), *The Gospel of Philip*, (W.C. Robinson and M. Scopello trc) , ed., Brill, Leiden.

- James, M. R., (1997). *Nag Haummadi Library in English*. Leiden
- James, M. R.,B. (1997). *Nag Haummadi Library in English. Apoocrypon of John*. Leiden
- James, M. R. B. (1997). *Nag Haummadi Library in English. On the Origin of the World*, Leiden.
- Morris, E. J. (2008). *Revival of the Gnostik Heresy*, New York; Palgrave Macmilian, in the United States a division of St.Martin's Press LLC.
- Jonas, H. (2001), *The Gnostic Religion*. Boston,Massachusetts: Beacon Press
- Jonas, H. (1967), *Delimitation of the gnostic phenomenon typological and historical*, (Editor;Brill), London.
- King, K. L. (2003), *What is Gnosticism?*, Belknap press,London.
- Koester, H. (1971). *Trajectories through Early Christianity*, Philadelphia. Beacon Press
- Kuşçu, E. (2011), *Gnostik Hıristiyan Bir Akım Olarak Valentinyanizm*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi,İlahiyat fakültesi dergisi sayı 35).
- Layton, B. (!987),*The Gnostics Scriptures: A New Translation with Annotations and Introduction*. N.Y.:Doubleday, Garden City.
- Lewis, B. (1984). *The Jews of Islam*. Princeton: Princeton University Press.
- Logan, A.H.B. (1996).*Gnostic Truth and Christian Heresy: A Study in the History of Gnosticism*, Hendrickson Publishers.
- Boittier, M. (1966). *Chiristianity according to Paul*, SCM Press, London.
- Eliade, M. (2017). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, c 2*; (Çev; Ali Berktaş), Alfa Yayınları, İstanbul;
- Maarten, J. V. (1979), *Studies in Hellenistic Religions*, Publisher, Brill.
- Marcos, “Marcos İncili”, İncil,(2003), Yeni Yaşam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Michael, A. W., (1999). *Rethinking Gnosticism*, Princeton University Press.

- Montefiore, C. G, (1914), *Judaism and St. Paul*, Max Goschen Ltd, London.
- Martin, S. (2010), *Gnostikler, İlk Hristiyan Sapkınları*, (Çev;Eylem Çağdaş Babaoğlu), İstanbul;Kalkedon yayıncılık.
- Nock, A. D. (1964). ‘*Gnosticism*’, *Harvard Theological Review* 57, London.
- Hodgson, P. C. (1966). *The formation of historically Teology,a study of F.Baur*, New York;
- Perkins, P. (1976). *İrenaeus an The Gnostics*. ,Augsburg Fortress. Amsterdam.
- Pagels, E. (1992). *The Gnostic Paul; Gnostic Exgesis of the Pauline letters*. Trinity Press International.
- Pavlus, “Galatyalılar’a Mektup”, İncil, (2003). Yeni Yaşam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- Pavlus, “Koloseliler’e Mektup”, İncil,(2003), Yeni Yaşam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul
- Pavlus, “Romalıları’a Mektup”, İncil,(2003), Yeni Yaşam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul
- Pavlus, Korintliler’e I. Mektup”, İncil,(2003), Yeni Yaşam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Perkins, P. (1993). *Gnosticism and New Tastement*, Minneapolis, Augsburg Fortress. Amsterdam.
- Rudolph, K. (1984). *The Nature and History of Gnosticism*. (Translated by Robert McLachlan Wilson), New York;
- Rattenbury, J. E. (1931), *The Religious Experience of St. Paul*, Cokesbury Press, Gread Britain;
- Richard, W.,W. W. (2012), *Tarsuslu Pavlus ’un üç dünyası*, Homer yayınları,İstanbul.
- Rudolf, K. (1914), *Paul and Hellenism*, The American Journal of Thelogy(Volume XVII,Number 4), Germany.
- Steven, R. (2009). *The Medieval Manichee*,England; Cambridge University Press.

Ugo, B. (1980), “*Observations on Valentinianism*” Studies in the History of Religions, Brill, Leiden.

Yuhanna, “‘Yuhanna İncili’”, İncil, (2003), Yeni Yaşam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul

Zandee, J. (1961), *The Terminology of Plotinus*, Netherlands.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Mammadkhan MAMMADKHANOV

Yabancı Dil: İngilizce, Rusca

Eğitim;

Yüksek Lisans: 2019, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı

Lisans: 2009, Bakü Devlet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı

Lise: 2004, Bakü, Nizami İli Kamil Veliyev Adına 12 sayılı Lise